

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Л. С. Дорошенко

ДЕМОГРАФІЯ

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ 2005

ББК 60.7я73
Д69

Рецензенти: *І. К. Бондар*, д-р екон. наук, проф.
О. П. Сологуб, д-р екон. наук, доц.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 9 від 28.10.03)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2–396 від 04.03.04)*

Дорошенко Л. С.

Д69 Демографія : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К. :
МАУП, 2005. — 112 с. : іл. — Бібліогр. : с. 108–110.
ISBN 966-608-442-2

У навчальному посібнику висвітлено основні розділи курсу демографії: сутність загальної теорії народонаселення як теоретичної основи демографії; предмет демографії та систему демографічних наук; джерела інформації про населення; показники динаміки та структури населення; демографічний аналіз та демографічне прогнозування; демографічні проблеми розвитку сім'ї та демографічні чинники економічного розвитку; напрямки демографічної політики; практичне використання демографічних знань у бізнесі, маркетингу тощо.

Для студентів, які навчаються за спеціальностями економічного, психологічного та соціального профілю, а також для всіх, хто цікавиться проблемами демографії.

ББК 60.7я73

ISBN 966-608-442-2

Л. С. Дорошенко, 2005
Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2005

ВСТУП

Сучасний рівень розвитку науково-технічного прогресу зумовив вирішальну роль «людського фактора» в перспективах світової цивілізації, що спричинилося до «соціалізації» економіки, необхідності враховувати вплив людського фактора на всі сфери життя суспільства. У зв'язку з цим важливого значення набувають знання про населення, тобто демографічні знання.

Актуальність таких знань посилюється необхідністю вміти професійно аналізувати й оцінювати демографічну інформацію, яка нині широко публікується. До того ж у багатьох випадках спостерігається певна поверховість пояснення тих чи інших демографічних процесів та їх взаємозв'язків із соціально-економічними явищами попри їх розмаїття й суперечливість. Така некомпетентність може призвести до неадекватних оцінок, некоректних висновків.

Вдалося ґрунтовно дослідити теоретичні аспекти демографічної науки, яка вивчає закономірності відтворення населення в його соціально-економічній зумовленості. Розроблено нові методи демографічного аналізу, ускладнилися традиційні демографічні моделі, з'явилися нові концепції розуміння взаємозв'язків між демографічними процесами, з одного боку, та економікою й екологією — з іншого. Нині до цих проблем велику увагу виявляє світова громадськість.

Тому необхідно оволодівати демографічними знаннями, особливо майбутнім фахівцям економічного, психологічного, соціологічного

профілю. Такі знання дають можливість професійно орієнтуватися в основних проблемах демографії як науки, розуміти і враховувати в практичній діяльності взаємозв'язки демографічних процесів із соціальними й економічними явищами, оволодівати критеріями та методами оцінки демографічної ситуації.

У посібнику подано основні питання демографії як навчальної дисципліни: категорії й поняття, описано методологічні підходи до вивчення демографічних процесів, сучасні тенденції в розвитку населення та їх взаємозв'язок із соціально-економічними явищами та ін.

Навчальний посібник підготовлено на основі опублікованих праць відомих вітчизняних та зарубіжних спеціалістів з проблем демографічного розвитку, а також з урахуванням досвіду викладання дисципліни «Демографія». Сподіваємось, що пропонований навчальний посібник певною мірою компенсує дефіцит навчальної літератури в цій галузі знань.

Посібник допоможе студентам оволодіти певним обсягом демографічних знань і застосувати їх в економічній, психологічній та соціальній практиці.

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ — ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДЕМОГРАФІЇ

Народонаселення (населення) — це відносно стійка сукупність людей, яка природно й історично формується, безперервно самовідновлюється у процесі відтворення життя. Це — провідний матеріальний компонент людського суспільства.

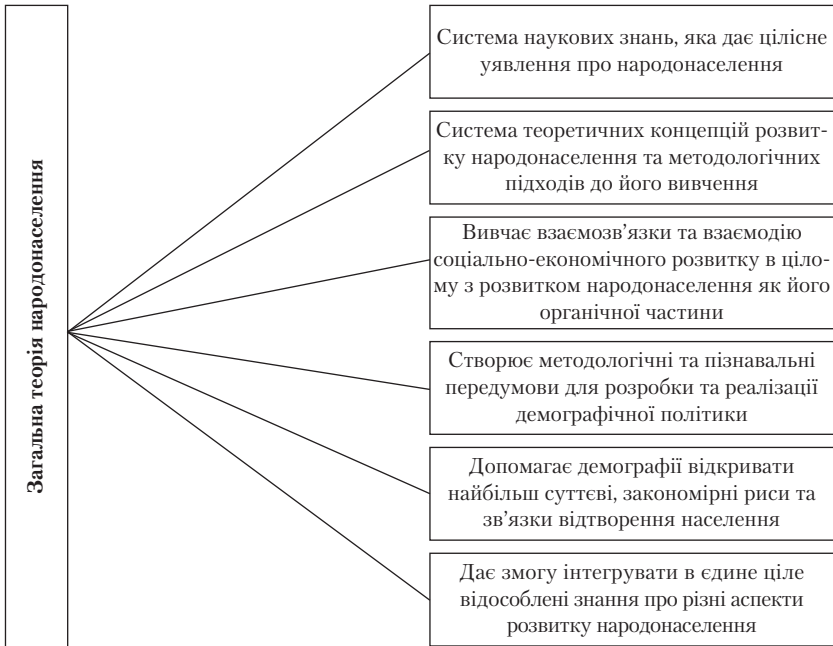
Народонаселення — цілісне соціальне явище реальної дійсності. Воно має складні й різноманітні зв'язки з іншими соціальними, економічними, біологічними явищами, а тому й вивчається багатьма суспільними науками з позицій основного предмета дослідження кожного з них. Оскільки будь-який індивід — це водночас об'єкт і біологічний, і соціальний, і економічний, то й вивчають його багато суспільних і природничих наук. Тобто дати вичерпну характеристику населення, процесів, які в ньому відбуваються, а тим більше — виявити причини цих процесів та передбачити їхні наслідки, спираючись на дані та методи однієї демографії, неможливо. Тому в процесі розвитку сформувався особливий науковий напрямок — система знань про народонаселення.

Систему знань про народонаселення можна розглядати як сукупність знань різних наук про людину, яка дає змогу сформувати цілісне уявлення про народонаселення та процеси, що в ньому відбуваються.

З огляду на те, що основну роль при цьому відіграють теоретичні положення, доречно говорити про загальну теорію народонаселення.

За своїм змістом загальна теорія народонаселення — це система теоретичних концепцій розвитку народонаселення та методологічних підходів до його вивчення; мета її — виявляти закони й закономірності відтворення народонаселення. Основні завдання теорії народонаселення полягають у розкритті системи зв'язків відтворення народонаселення з суспільним розвитком. Загальній теорії народонаселення належить провідна роль у забезпеченні комплексного вивчення населення (рис. 1).

Про важливість загальної теорії народонаселення свідчить і той факт, що необхідність її подальшого розвитку обґрунтовувалась у

Рис. 1. Сутність загальної теорії народонаселення

документах ООН ще на початку 70-х років ХХ ст. Це викликано двома групами факторів:

- надзвичайно високими темпами збільшення кількості населення, особливо у країнах, що розвиваються. Це потребувало поглибленого усвідомлення тих обставин, які супроводжують значне збільшення чисельності населення;
- повсюдним підвищенням інтересу держав і громадськості до вивчення взаємозв'язку проблем народонаселення з економічним та соціальним розвитком, що передбачає створення потужної теоретичної бази.

Характерною рисою загальної теорії народонаселення на сучасному етапі є посилення акценту на проблемах його розвитку — розвитку окремої людини, сім'ї, всього населення. Складність і суперечливість процесів суспільного розвитку на перехідному етапі посилюють значущість теоретичної обґрунтованості аналізу взаємозв'язків демографічних процесів із соціально-економічними, екологічними, суспільними процесами.

Сучасний етап характеризується переорієнтацією економіки на соціальні чинники, що означає посилення уваги до проблем розвитку населення, сім'ї, окремих демографічних груп, особистості. У зв'язку з цим необхідно стежити за змінами, які відбуваються в соціально-демографічному розвитку суспільства, здійснювати демографічні експертизи різних проєктів.

Нова концепція суспільного розвитку виходить з того, що спроможність економіки до нових якісних змін визначається насамперед станом неречових форм багатства та сфер, які забезпечують розвиток людини. Людина розглядається як носій якісно нових потреб і основна продуктивна сила суспільства. Вона споживає й створює матеріальні та духовні блага.

Тому неабиякого значення набувають такі проблеми:

- осмислення місця та ролі населення в суспільстві, економіці, природі;
- з'ясування теоретичних і практичних аспектів соціально-економічної та природної зумовленості тих процесів, які відбуваються в населенні;
- передбачення напрямків і причин змін населення та визначення їх впливу на розвиток суспільства й природи.

Тобто йдеться про дослідження та розкриття сукупності взаємозв'язків відтворення населення й розвитку суспільства в цілому, що власне й покликана забезпечити загальна теорія народонаселення.

Загальнометодологічною основою загальної теорії народонаселення є філософія та політекономія.

Філософія допомагає усвідомити методологічні принципи вивчення народонаселення, зрозуміти народонаселення як суспільну підсистему, а також сутність якості народонаселення, джерела і рушійні сили його розвитку, співвідношення в народонаселенні об'єктивного й суб'єктивного, стихійного і свідомого, біологічного і соціального.

Політична економія — це наука про виробничі відносини суспільства та закони їх розвитку. Вона забезпечує теоретичні основи дослідження народонаселення як суб'єкта й безпосереднього учасника цих відносин. Особливості виробничих відносин на різних етапах розвитку значною мірою визначають характер відтворення народонаселення.

До системи знань про народонаселення, крім загальнометодологічних наук — філософії та політекономії, — належать конкретні

Загальна теорія народонаселення					
Економіка народонаселення		Демографія (система демографічних наук)		Географія народонаселення	
Соціологія народонаселення		Генетика народонаселення		Екологія народонаселення	
Суміжні з демографією науки					
Економіка праці	Трудове та сімейне право	Етнографія	Соціальна психологія	Соціальна гігієна	Геронтологія

Рис. 2. Система знань про народонаселення

науки, які займаються дослідженням проблем народонаселення (рис. 2).

Схема відображає систематизацію й субординацію наукових напрямків, що досліджують різні аспекти розвитку народонаселення та його взаємодію з іншими суспільними підсистемами.

Економіка народонаселення досліджує закономірності впливу економічного розвитку на відтворення населення, характер і динаміку окремих демографічних процесів та зворотний вплив змін у народонаселенні на економічний розвиток.

Як соціально-економічна категорія населення виступає і споживачем, і виробником матеріальних та духовних благ. Отже, кількість і динаміка населення, його статеві-вікова структура визначають обсяги й структуру потреб у товарах і послугах, а також можливості їх задоволення. Особливий вплив на розвиток економіки має населення працездатного віку, зайняте безпосередньо в галузях економіки. Вирішальними чинниками тут постають такі риси населення, як вік (у межах працездатного віку), рівень освіти, професійний склад.

Географія народонаселення вивчає територіальні відмінності формування та розвитку населення залежно від економічних, соціальних і природних умов окремих регіонів. До основних проблем географії народонаселення належать:

- регіональні особливості відтворення населення та його віково-статевої, соціальної й етнічної структури;
- густина і характер розселення;
- розміщення трудових ресурсів;
- міграційні процеси.

Соціологія народонаселення досліджує соціологічні аспекти відтворення населення, характер взаємодії суспільства в цілому та

народонаселення як однієї з його підсистем. Важливим напрямком досліджень соціології народонаселення є відмінності демографічної поведінки окремих груп та індивідів залежно від соціального статусу.

Генетика народонаселення вивчає явища спадковості й мінливості у людини на рівні популяцій, оскільки відтворення генів людини є не лише біологічним процесом, а пов'язане із соціально-демографічним розвитком, можна вважати, що генетика народонаселення досліджує вплив демографічних процесів на зміну генофонду.

Екологія народонаселення досліджує вплив якості навколишнього природного середовища на відтворення й розвиток населення. Цей напрямок відзначається підвищеною актуальністю у зв'язку із загостренням екологічної ситуації на сучасному етапі.

Центральне місце в системі знань про народонаселення належить **демографії**, яка своєю чергою, на думку багатьох вчених, є системою демографічних наук. Демографія взаємодіє з суміжними науками, дані яких використовуються для поглибленого пізнання закономірностей відтворення населення. До таких наук, зокрема, належать: економіка праці, соціальна психологія, етнографія, соціальна гігієна, геронтологія.

Безперечно, що досягнення в розробці загальних теоретичних питань системи знань про народонаселення суттєво вплинули на розвиток системи демографічних знань. Завдяки їм:

- доведено необхідність комплексного підходу до вивчення населення як єдиного цілого;
- розроблено методологічні проблеми;
- сформовано нову теоретичну конструкцію системи знань про народонаселення, центром якої є демографія;
- визначено найважливіші напрямки вивчення народонаселення.

Найважливішими категоріями загальної теорії народонаселення є народонаселення (населення), його якість, розвиток, відтворення тощо.

Більшість дослідників розглядають поняття «народонаселення» і «населення» як синоніми. Разом з тим, коли йдеться про загальні теоретичні питання, переважно вживається термін «народонаселення», а в демографії основним терміном є «населення».

На кожному етапі суспільно-історичного розвитку народонаселення — це конкретна історична сукупність людей. Тобто воно має соціально-часову характеристику.

Тому можна говорити про населення стародавнього світу, населення індустріального суспільства тощо.

Народонаселення можна розглядати і в просторово-територіальному аспекті. В цьому випадку йдеться про населення певного материка, країни, району.

Населенню притаманні три види руху – природний, просторовий (механічний, міграційний) та соціальний.

Природний рух населення – це динаміка народжень та смертей, шлюбів та розлучень, які змінюють чисельність населення природним шляхом. Природний рух населення характеризується коефіцієнтом народжуваності, коефіцієнтом смертності та природним приростом населення.

Просторовий (механічний) рух населення, або міграція, являє собою рух через кордони тих чи інших територій з метою постійного або тимчасового перебування на новому місці.

Для кількісної оцінки інтенсивності територіальної мобільності населення використовують показники: коефіцієнт міграції за прибуттям, коефіцієнт міграції за вибуттям, валовий коефіцієнт та сальдо міграції.

Соціальний рух населення (соціальна мобільність) означає сукупність змін соціальних ознак людей, перехід з однієї соціальної групи до іншої. Цей вид руху визначає динаміку й відтворення соціальних структур населення. Вивчення соціального руху населення здійснюється на стику демографії та соціології.

Внаслідок руху населення формуються різні види його структур (віково-статева, освітня, професійна, сімейна тощо), а також відбувається поетапна взаємодія населення з іншими компонентами суспільства.

Якість населення – це категорія, що відображає його специфіку як відносно стійкого цілого. До якісних характеристик населення належить:

- освітній рівень;
- кваліфікаційна структура;
- співвідношення зайнятих фізичною й розумовою працею;
- здоров'я й тривалість життя;
- віково-статева структура тощо.

Одним із проявів якості населення є швидкість його адаптації до змін природних, технічних, економічних і соціальних умов життя. Значимість якісних характеристик населення визначається за ре-

зультатами **соціологічних досліджень**. Кожну з таких характеристик можна описати системою показників, що відображають різні аспекти. Наприклад, здоров'я характеризується такими показниками, як смертність, захворюваність, інвалідність. Крім того, можуть використовуватись узагальнені високоагреговані показники: для оцінки здоров'я — очікувана тривалість життя при народженні; шлюбності — частка населення, яка перебуває у шлюбі; народжуваності — сумарний коефіцієнт народжуваності; освіти — частка населення з вищою та середньою освітою; кваліфікації — середня місячна заробітна плата [25, с. 177].

Проблемам якості населення вчені надавали великого значення у всі часи, ними, зокрема, переймалися Конфуцій (V ст. до н. е.), Я. Більфельдт (XVIII ст.), Ф. Енгельс, А. Маршалл, А. Пігу (XIX ст.), Й. Ференці, С. Томлін, А. Сові, М. Блауг, Т. Шульц, А. Печчеї (XX ст.).

Розвиток народонаселення — це закономірний процес кількісних та якісних змін у народонаселенні, ускладнення системи його внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Розвиток народонаселення є органічною складовою розвитку природи та суспільства.

На певному суспільно-історичному етапі розвиток населення зумовлює перехід останнього з одного якісного стану до іншого.

У **традиційному суспільстві** розвиток народонаселення характеризувався повільним збільшення його кількості й незначними якісними змінами протягом тривалого часу.

Перехід **до індустріального суспільства** супроводжувався значними змінами в якості населення, що виявилось у суттєвих зрушеннях в рівні освіти, у кваліфікаційній та професійній структурах, диференціації способу життя і здоров'я різних **соціальних груп** населення.

Сучасний етап суспільного розвитку характеризується посиленням соціальної орієнтації економіки в розвинених країнах, загостренням проблем нерівномірності розвитку населення розвинених країн та країн, що розвиваються.

Однією з найважливіших **проблем розвитку всього населення** є розвиток особистості, **розширення можливостей людини**. Тому розвиток населення в сучасних умовах слід розуміти як відтворення нових поколінь, задоволення творчих потреб людей, формування в нових поколіннях різноманітних творчих здібностей, створення відповідних суспільних умов для їх вільного застосування і розвитку.

Для характеристики розвитку населення в рамках Програми ООН запропоновано агрегований показник «індекс людського розвитку». Він містить такі показники: середня тривалість життя, рівень освіти дорослого населення та обсяг реального ВВП на душу населення.

Відтворення населення — це постійне оновлення його поколінь в результаті процесів народжуваності й смертності, а також міграції та соціального руху. Відомі два підходи до визначення цього поняття — вузький і широкий. У першому випадку відтворення населення розглядають як процес безперервного відновлення поколінь внаслідок народжуваності й смертності. Тобто предмет демографії обмежений природним відтворенням населення. Інколи сюди додають і міграцію, яка впливає на чисельність населення конкретної території.

У другому випадку відтворення населення розглядають як сукупність трьох видів його руху — природного (народжуваність і смертність), просторового (міграція) і соціального (зміна соціальних структур, соціальна й професійна мобільність тощо).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Сутність і зміст загальної теорії народонаселення.
2. Структура системи знань про народонаселення.
3. Завдання окремих наукових напрямків у вивченні народонаселення.
4. Основні категорії загальної теорії народонаселення: народонаселення, якість населення, розвиток населення, відтворення населення.
5. Значення загальної теорії народонаселення для розвитку демографії.

СИСТЕМА ДЕМОГРАФІЧНИХ НАУК

Центральне місце в системі знань про народонаселення займає демографія. Як свідчать літературні джерела, вперше цей термін застосував французький вчений А. Гійяр, який у книзі «Елементи людської статистики або порівняльної демографії» (1855 р.) писав, що демографія — це природна та соціальна історія людського роду, математичне пізнання людських популяцій, їх загального руху, їх фізичного, громадського, інтелектуального та морального стану [5, с. 11].

Проте як галузь наукового знання демографія існує понад 300 років. Її засновником вважають англійського статистика й демографа кінця XVII ст. Джона Граунта. Вже тоді вчений наголошував на важливому практичному значенні демографічних знань для управління державою.

Як і кожна самостійна наука демографія має свій предмет дослідження, навколо якого протягом усієї історії розвитку цієї науки точилися дискусії. Нині більшість дослідників предметом демографії вважають **відтворення населення в його суспільно-історичній обумовленості**. В енциклопедичному словнику записано, що демографія вивчає «закономірності та соціальну обумовленість народжуваності, смертності, шлюбності й припинення шлюбу, відтворення подружніх пар та сімей, відтворення населення як єдності цих процесів [25, с. 113].

Отже, демографія притаманними їй методами досліджує:

- динаміку кількості населення;
- зміни віково-статевої, шлюбної та сімейної структури населення;
- взаємозв'язок демографічних процесів і структур;
- вплив умов життя й суспільних відносин на демографічні процеси та структури;
- закономірності перебігу демографічних процесів з урахуванням конкретних умов місця і часу.

Демографія розробляє методи, за допомогою яких здійснюється аналіз та прогноз демографічних процесів і структур.

Одиницею спостереження в демографії є **людина**, більшість характеристик якої (фізіологічні особливості, місце проживання, сімейний стан, рід занять, кваліфікація, освіта та ін.) протягом життя

змінюються. Зміни характеристик окремих людей обумовлюють зміни в населенні загалом.

Певний час **демографія існувала як єдина наука**. Але з розвитком суспільства життя вимагало від демографів відповідей на щораз нові запитання, які постійно ускладнювалися.

Зокрема на такі:

- яка демографічна ситуація у країні;
- чим обумовлена демографічна ситуація;
- які наслідки слід очікувати від конкретних демографічних процесів;
- як змінюватиметься в майбутньому сімейна, вікова, статева, освітня, професійна структура населення;
- як усі ці процеси впливатимуть на розвиток економіки країни, окремих її регіонів, суспільства в цілому.

Потреба в таких знаннях зумовила необхідність спеціалізації демографів, зосередження уваги певної частини з них на дослідженні конкретного напрямку. Наприклад, одні демографи вивчали загальнотеоретичні питання, удосконалювали методи демографічного аналізу; інші займалися аналізом процесів, які відбувалися в населенні світу, регіону, міста, села; а ще інші шукали відповіді на питання, які ставила економіка. Оскільки економіка розглядає населення як фактор свого розвитку і як його кінцевий результат, то ця група демографів займалася дослідженням демографічних аспектів капіталовкладень, зайнятості, продуктивності праці; четверта група демографів займалась удосконаленням методології традиційних прогнозів чисельності населення і спеціалізованим соціально-демографічним прогнозуванням (прогнози міграції, зайнятості, здоров'я й освіти населення); п'ята — розробляла математичні моделі відтворення населення та кількісні показники для характеристики руху населення.

Загалом можна сказати, що розвиток демографії відбувався в напрямку **відходу від кількісного, суто статистичного вимірювання населення, до розгляду якісних сторін демографічних явищ**.

Варто також наголосити, що поглиблення й накопичення знань про окремі демографічні процеси для логічної їх ув'язки та конкретної оцінки потребувало **інтеграції** знань про народонаселення. Тобто спеціалізація передбачає інтеграцію, але водночас, поглиблене вивчення об'єкта може бути забезпечене лише за умови **спеціалізації**.

Нерозривність спеціалізації та інтеграції в дослідженні демографічних процесів — одна з основних передумов розвитку демографічних знань як системи демографічних наук.

У процесі становлення демографії як системи демографічних наук вчені пропонували виокремлювати різні розділи. Один із варіантів такого поділу подано на рис. 3.

Нині **в структурі** системи демографічних наук вирізняють такі складові: теоретична демографія, математична демографія, історія демографії, історична демографія, економічна демографія, описова демографія, регіональна демографія, етнічна демографія, географічна демографія, політична демографія, військова демографія, прикладні демографічні дослідження, генетична демографія, медична демографія.

Кожна з перелічених складових системи демографічних наук має свій предмет дослідження і свої завдання (табл. 1).

Прикладні демографічні дослідження використовуються для вирішення народногосподарських потреб, пов'язаних з розвитком галузей та сфер економіки, а також із безпосереднім задоволенням матеріальних і духовних потреб населення. Особливе значення тут мають дані про наявну й очікувану віково-статеву, шлюбну та освітню структуру населення. Така інформація важлива для визначення перспектив розвитку галузей з випуску товарів народного споживання, а також житлово-комунального господарства, сфери послуг, охорони здоров'я, культури тощо.

Теоретична демографія	Історія демографії	Описова демографія	Економічна демографія	Історична демографія	Моделювання соціально-демографічних процесів
«Галузеві» демографічні науки: медична демографія, етнічна демографія, географічна демографія, військова демографія, політична демографія					
Джерела даних про населення	Статистичні методи	Математичні методи	Соціологічні методи	Картографічні методи	Графоаналітичні методи
Регіональна демографія					
Прикладні демографічні дослідження					
Соціально-демографічне прогнозування					
Теоретичні основи демографічної політики					

Рис. 3. Система демографічних наук [25, с. 444]

Предмет та завдання складових системи демографічних наук

Наука	Предмет дослідження	Завдання
1	2	3
Демографія	Відтворення населення в його суспільно-історичній обумовленості	<p>Дослідження змін віково-статевої, шлюбної та сімейної структур населення.</p> <p>Виявлення взаємозв'язків демографічних процесів і структур та їх закономірностей.</p> <p>Розробка методів опису, аналізу та прогнозу демографічних процесів і структур.</p> <p>Аналіз тенденцій та факторів демографічних процесів.</p> <p>Оцінка ймовірних змін народжуваності й смертності в різних соціальних групах і на різних територіях, розробка демографічних прогнозів</p>
Теоретична демографія	Характер впливу економічних, соціальних, природних та інших факторів на відтворення населення	<p>На основі загальної теорії народонаселення (теоретичних положень, принципів, гіпотез) пояснення змін у відтворенні населення, розкриття їх закономірностей.</p> <p>Створення синтезуючих концепцій, які забезпечують узагальнений (з використанням даних інших демографічних наук) підхід до закономірностей відтворення населення як єдиного цілого.</p> <p>Розкриття взаємодії окремих демографічних процесів та їх закономірності.</p> <p>Визначення наслідків демографічних процесів для економіки, соціального життя, природи.</p> <p>Розробка системи понять, окремих теоретичних уявлень завдяки запозиченню окремих концепцій з економічної теорії, економіки праці, соціології, етнографії, географії, соціальної гігієни та інших наук</p>

1	2	3
Математична демографія	Математичне описання процесу відтворення населення	Розробка математичних моделей відтворення населення. Вироблення кількісних показників для характеристики руху населення. Розробка інструментарію багаторегіонального демографічного аналізу (міжрегіональні переміщення)
Історія демографії	Еволюція знань про відтворення населення, проблеми становлення й розвитку демографії як науки	Дослідження накопичення демографічних знань як історичного процесу, що розвивається за своїми законами, з виявленням внутрішньої логіки та послідовності етапів становлення демографічних знань. Виявлення місця демографії в системі суспільних наук
Історична демографія	Історія відтворення населення в широкому соціально-економічному, культурному та природному контекстах	Дослідження демографічних процесів в їх історичній ретроспективі. Дослідження відтворення населення у взаємозв'язку з історичним розвитком. Вивчення відтворення населення як органічної складової історії суспільства. Вивчення історичної еволюції динаміки чисельності населення, змін його складу, розселення, щільності та міграцій. Аналіз історичної еволюції демографічних процесів у соціальному та природному контекстах. Розкриття історичної зумовленості демографічного розвитку та ролі демографічного фактора в історії

1	2	3
Описова демографія	Система відомостей про динаміку відтворення населення певного регіону на певну дату	Формалізований опис відтворення населення. Пояснення фактів та показників стосовно відтворення населення конкретного регіону та змін у його відтворенні на найближчу перспективу
Регіональна демографія	Специфічні особливості, розвиток та раціоналізація демографічних процесів і структур в територіальній системі й окремих регіонах	Виявлення демографічних особливостей регіонів. Визначення головних факторів територіальної диференціації демографічних процесів. Моделювання демографічної взаємодії регіонів з метою удосконалення демографічного прогнозування. Розробка основ регіональної демографічної політики
Економічна демографія	Механізм взаємозв'язку економічних і демографічних процесів (природного, механічного, соціального руху населення)	Вивчення впливу економічних процесів на демографічні явища і, навпаки, впливу демографічних процесів на розвиток суспільного виробництва. Виявлення можливостей керування демографічними явищами та врахування демографічних процесів у плануванні економічного розвитку
Етнічна демографія	Особливості відтворення і динаміка чисельності окремих народів або етносів	Дослідження динаміки чисельності етносів та особливості демографічних процесів, а також впливу останніх на зміни в населенні загалом
Військова демографія	Демографічний фактор у військовій справі та військовій економіці з кількісної та якісної сторін	Вивчення мобілізаційних можливостей країни. Дослідження військових витрат населення, міграції у зв'язку з війнами. Вивчення впливу воєн на відтворення населення та його здоров'я. Дослідження демографічних наслідків воєн

У процесі розвитку демографії як науки сформувався певний понятійний апарат, удосконалення й збагачення якого триває. До основних понять належить:

Демографічна подія — це подія, що відбувається в житті окремої людини і має значення для зміни чисельності й структури населення в цілому. Демографічна подія означає входження людини до певної групи населення або виходу з неї. Наприклад, народження, смерть, укладення шлюбу, розірвання його, перехід з однієї вікової групи до іншої, зміна місця проживання тощо. Демографічні події можуть зменшувати, збільшувати кількість населення або змінювати його склад. Послідовність цих подій утворює демографічний процес.

Демографічний процес — це послідовність однойменних подій у житті людини. Демографічний процес за своєю сутністю є складним соціальним явищем, в якому поєднуються загальні тенденції демографічного розвитку з окремими особливостями демографічного розвитку на окремих етапах. На демографічні процеси впливають інші сфери людської життєдіяльності, зокрема економіка.

Демографічні знання — це знання загальних закономірностей демографічних процесів (народжуваності, смертності, розвитку сім'ї) та їх особливостей у різних соціально-економічних умовах.

Демографічна ситуація (демографічна обстановка) — це стан демографічних процесів, складу й розміщення населення на певний час (найчастіше рік) на певній території.

Умовами, яких слід дотримуватися, аналізуючи демографічну ситуацію, є:

- необхідність врахування особливостей соціально-економічного та історичного розвитку;
- використання всього комплексу методів демографічного аналізу та методичних підходів;
- використання різноманітної багаторічної достовірної інформації.

Описуючи демографічну ситуацію, слід враховувати специфіку впливу в регіоні соціальної, економічної, екологічної, міграційної, розселенської та інших структур.

Найбільш загальною кількісною характеристикою стану населення є динаміка чисельності населення країни, регіону, населеного пункту, а також темпи зростання (зменшення) населення. Для подальшої характеристики демографічної ситуації визначають окремі демографічні процеси та структури.

Довжина покоління — це основна одиниця часу в демографії, яка дорівнює приблизно 25–30 років (інтервал між батьками і дітьми). Вважається, що саме за цей період відбуваються зміни інтенсивності демографічних процесів.

Демографічна поведінка являє собою систему взаємопов'язаних дій окремих індивідів, сім'ї, населення регіону тощо. Ці дії можуть бути спрямовані як на зміну, так і на збереження демографічного стану суб'єкта. В демографічній літературі розрізняють поняття (матримоніальної) шлюбної поведінки, репродуктивної поведінки, самозберігаючої (санітарної, вітальної) поведінки, міграційної поведінки.

Демографічна установка означає психічний регулятор поведінки індивіда, зумовлений ставленням його до певних демографічних подій.

Демографічний оптимум — найбільш раціональний тип відтворення населення як з точки зору інтенсивності процесів народжуваності й смертності, так і відтворення демографічних структур і міграції населення. Уявлення про демографічний оптимум залежить від темпу зростання населення, темпу економічного зростання та стану природного середовища.

Демографічна когорта — це сукупність людей, в яких протягом одного й того ж відрізка часу відбулася певна демографічна подія. Прикладом когорти може бути група осіб, які взяли шлюб протягом календарного року. Розрізняють когорти реальні й гіпотетичні.

Реальною є така когорта, періодом формування якої вважається період настання демографічної події, що передувала тій події, частота якої вимірюється.

Періодом формування гіпотетичної когорти вважається період тієї демографічної події, частота якої вимірюється. Наприклад, смертність реальної когорти 1900 р. народження характеризує вимирання людей, які народилися в 1900 р., протягом усього можливого життя (майже до 2000 р.).

Смертність же гіпотетичної когорти 1900 р. — це смертність усіх людей, що померли цього року, незалежно, від того, в якому з попередніх (до 1900 р.) років вони народились.

Інакше кажучи, в реальній когорті всі події, настання яких об'єднують людей у когорти, відбуваються в певному інтервалі календарного часу. Можливі ж подальші події, частота яких вимірюється, розтягнуті в часі в майбутнє відносно календарного періоду формування когорти.

У гіпотетичній когорті всі події, частота яких вимірюється, відбуваються в певному інтервалі календарного часу, який і вважається періодом формування гіпотетичної когорти.

Попередня подія розтягнута в часі в минуле відносно цього періоду [25, с. 183].

Реальна когорта є об'єктом поздовжнього, а гіпотетична — поперечного аналізу.

Демографічне старіння населення — це важливі еволюційні зміни вікової структури населення. Воно проявляється у збільшенні частки старих людей у загальній чисельності населення. Розрізняють «старіння знизу» (внаслідок зниження народжуваності скорочується чисельність дітей) і «старіння зверху» (зростання чисельності старих людей внаслідок зниження смертності у старому віці при відносно повільному збільшенні кількості дітей).

Для оцінки цього явища використовують різні коефіцієнти демографічного старіння: частка осіб у старому віці (60 років і старших або 65 років і старших) у загальній кількості населення, кількість старих людей на 100 чол. дорослого населення, кількість дорослих на 1 стару людину, кількість дітей на 1 стару людину тощо.

З усіх підходів до оцінки процесу старіння населення найбільш поширена шкала, авторами якої є Ж. Божьо-Гарньє та Е. Россет (табл. 2).

Для оцінки демографічної старості щодо осіб віком 65 років і більше демографами ООН побудована триступенева шкала, за якою: при

Таблиця 2

Етапи старіння та рівні старості населення [25, с. 113]

Етап	Частка осіб у віці 60 років і старших у загальній кількості населення	Рівень старості населення
I	менше 8	Демографічна молодість
II	8–10	Перші ознаки старості
III	10–12	Власне старість
IV	12 і більше	Демографічна старість
	12–14	Початковий рівень демографічної старості
	14–16	Середній рівень
	16–18	Високий рівень
	18 і більше	Дуже високий

питомій вазі кількості населення у віці 65 років і більше 4 % — молоде населення; 4–7 % — населення на порозі старості; 7 % і більше — старе населення.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Місце демографії у системі знань про народонаселення.
2. Предмет демографії.
3. Передумови перетворення демографії у систему демографічних наук.
4. Структура системи демографічних наук.
5. Як визначити предмет і завдання окремих складових системи демографічних наук?
6. Розкрити основні поняття демографії.
7. Найвідоміші вітчизняні і зарубіжні демографи.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Серед населення постійно відбуваються різноманітні демографічні події — народження, смерті, шлюби, розлучення, переміщення населення територією держави. Кількість цих подій, їх інтенсивність залежать від соціально-економічних та інших факторів, механізм і характер впливу яких не завжди однозначний і змінюється в часі.

Інакше кажучи, вивчення демографічних подій передбачає з'ясування закономірностей розвитку окремих демографічних процесів та відтворення населення в цілому, а також систему факторів, які на них впливають. Саме цим і займається розділ демографії, який називається демографічним аналізом.

Метою демографічного аналізу є оцінка масштабів подій, виявлення їх закономірностей та причинно-наслідкових зв'язків, передбачення подальшого розвитку подій.

За *об'єктом дослідження* розрізняють аналіз народжуваності, аналіз смертності, аналіз шлюбності тощо.

Основні методичні положення демографічного аналізу полягають у тому, що, *по-перше*, час є найважливішою домінантою подій, які відбуваються в населенні. Характер демографічних процесів змінюється поступово, темпи їх зрушень не завжди збігаються у різних демографічних процесах. Тому демографічний аналіз слід проводити в часі.

По-друге, всі демографічні процеси відбуваються на певній території.

Отже, демографічний аналіз здійснюється стосовно часу й території.

Взаємозв'язок демографічних і соціально-економічних процесів опосередкований механізмом демографічної поведінки, який складається зі ставлення населення до проблем народжуваності (генеративна чи репродуктивна поведінка), смертності (вітальна або самозберігаюча поведінка), переміщення територією (міграційна поведінка), сімейно-шлюбних відносин (матримоніальна поведінка).

Існують також зв'язки та взаємний вплив між окремими демографічними станами. Наприклад, високий рівень міграції молоді із сільської

місцевості в міста призводить до скорочення народжуваності в селах, до суттєвих змін у віково-статевій структурі сільського населення.

Таким чином, демографічний аналіз полягає в дослідженні різноманітних за характером внутрішніх і зовнішніх зв'язків демографічних і соціально-економічних подій та процесів. Тому й аналітичний апарат, методичні підходи мають бути різноманітними, здатними забезпечити комплексне вивчення сутності подій і процесів, що відбуваються в населенні, вичерпне їх описання та виявлення закономірностей. Методи демографічного аналізу вдосконалювалися тією мірою, як підвищувалися вимоги до його повноти й точності демографічної інформації.

Методи, що застосовуються в демографічному аналізі, умовно можна поділити на групи.

Статистичні методи, або демографічна статистика. Ці методи давно використовуються і добре відпрацьовані. Для аналізу тенденцій демографічних подій застосовують методи статистичного аналізу, які полягають у розрахунку абсолютних, відносних та середніх величин, індексів, ймовірних характеристик інтенсивності демографічних процесів. Прикладами таких показників можуть бути: абсолютний приріст (скорочення) чисельності населення за певний проміжок часу; темпи збільшення (скорочення) чисельності населення всього або певної вікової групи; співвідношення чоловіків і жінок у середньому та за віковими групами тощо.

На основі загальної статистичної методології аналізу демографічною статистикою розроблено свої методи аналізу, прикладом яких можуть бути так звані демографічні таблиці.

Вони являють собою систему ймовірних характеристик повікових інтенсивностей подій. Наприклад, таблиці смертності містять показники «ймовірності смерті», що характеризують ймовірність для людини, яка досягла віку x років, померти у віці $x+n$ років.

Математичні моделі. Велика різноманітність зв'язків демографічних процесів і факторів, які на них впливають, зумовили необхідність застосування в демографічному аналізі математичних моделей. Такі моделі дають змогу встановити кількісні залежності між демографічними процесами та факторами, що на них впливають.

Математичні моделі використовують для аналізу закономірностей розвитку окремих демографічних процесів, відтворення населення в цілому, аналізу закономірностей розвитку сім'ї та взаємозв'язку демографічних процесів з розвитком економіки, станом навколишнього середовища тощо.

Широкому застосуванню математичних моделей в демографічному аналізі сприяє використання сучасної електронно-обчислювальної техніки.

Соціологічні методи. Для аналізу демографічної поведінки та ставлення населення до різних демографічних подій досить часто необхідна така інформація, яку можна отримати, застосувавши особливі методики і прийоми (про особисті, сімейні рішення, мотивації окремих демографічних дій особи тощо). Такі методики розроблені в соціології та психології і запозичуються демографією.

Графоаналітичні та картографічні методи полягають у поданні демографічної інформації у вигляді різноманітних графіків, схем, малюнків, карт щільності населення та ін. Таке відображення дає змогу наочно показати і легше уявити генеральні закономірності розвитку демографічних процесів, їх структуру.

Крім перелічених загальних у демографії є свої, специфічні графічні методи. Наприклад, графічне зображення віково-статевої структури (розподілу) населення на певний момент, так звані віково-статеві піраміди (рис. 4).

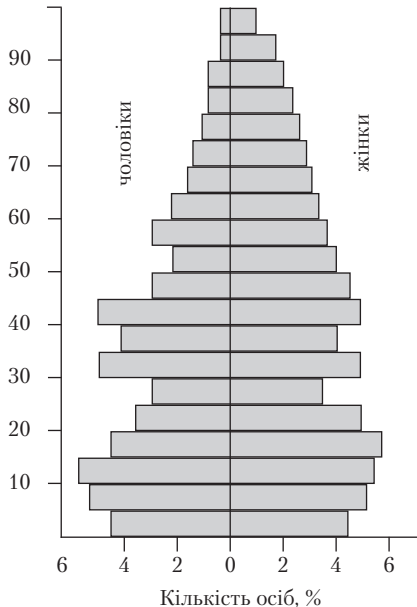

Рис. 4. Віково-статеву піраміда

При побудові віково-статевої піраміди на вертикальній осі відкладається вік, як правило, в п'ятирічних вікових інтервалах. На горизонтальній осі відкладається чисельність населення відповідної вікової групи (в абсолютних показниках — чол., або у відносних — відсотки, частка населення відповідної вікової групи в загальній його чисельності). Чисельність населення за віково-статевими групами зображується прямокутниками, які розташовуються один над одним у порядку збільшення віку. Висота прямокутника дорівнює величині вікового інтервалу, а його площа відповідає чисельності. При цьому чоловіче населення зображається зліва від вертикальної осі, жіноче — справа.

Віково-статева піраміда відображає віково-статеву структуру населення на певний момент. Вона дає уявлення про вплив на віковий склад населення процесів народжуваності й смертності протягом тривалого часу, а також про вплив сучасної вікової структури населення на перспективи збільшення його кількості.

Широке застосування в демографії має також демографічна сітка (сітка Лексиса, сітка Пресса), яка за допомогою графічної побудови відображає сукупності людей та подій з метою обчислення основних характеристик демографічних процесів у поколіннях та аналізу їх перебігу в часі (рис. 5).

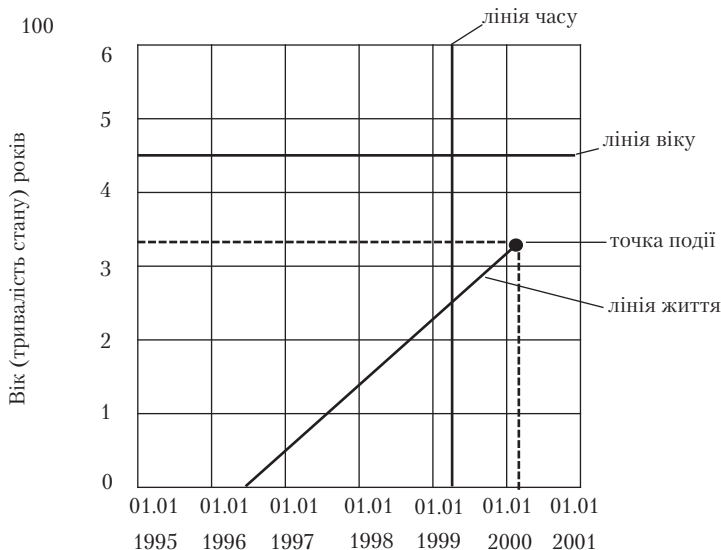

Рис. 5. Демографічна сітка

Аналіз демографічних подій на демографічній сітці здійснюється з використанням трьох видів ліній: горизонтальної лінії віку, вертикальної лінії часу та діагональної лінії життя, яка проходить під кутом 45° .

Можливість з допомогою сітки визначати окремі демографічні характеристики базується на такій залежності: дата настання певної події дорівнює даті входження людини в певний стан плюс тривалість перебування в цьому стані на момент настання події (на момент спостереження). Необхідною умовою при цьому є те, що відлік часу та тривалості стану здійснюється в одних і тих же одиницях.

Наприклад, момент вступу до шлюбу — 1996 р., а дата народження дитини — 01.01.2000. За допомогою графічного зображення, наведеного на рис. 5, можна встановити тривалість перебування у шлюбі до народження дитини.

Якісний демографічний аналіз передбачає дотримання певних методологічних вимог як до підбору конкретних методів та показників, так і до інформації, що аналізується. Найпершою вимогою до інформації для забезпечення достовірності розрахунків є її **обсяг і якість**. Тобто інформація повинна бути вичерпною й надійною, відповідати завданням аналізу за обсягом у цілому й за окремими позиціями.

Для забезпечення відповідності інформації вимогам до неї необхідна логічна й статистична перевірка надійності показників. Насамперед вони повинні належати до населення тієї території, яка аналізується. Необхідно також перевірити повноту обліку всіх демографічних процесів, потрібних для аналізу.

Достовірність інформації підвищується в разі використання максимально можливої кількості різних джерел інформації, в тому числі й результатів різноманітних обстежень. Це забезпечує різнобічність інформаційних даних про населення, а отже, сприяє здійсненню повноцінного аналізу.

До сказаного слід додати, що для проведення якісного демографічного аналізу, крім інформації стосовно демографічних подій і процесів, необхідні також дані, що характеризують фактори, від яких залежить динаміка процесів у населенні. Наприклад, при аналізі динаміки народжуваності необхідно враховувати зміни, що відбуваються в економічній сфері, у навколишньому середовищі тощо.

Найважливішим, найбільш широко вживаним показником, який досліджується в демографічному аналізі, є **абсолютна кількість населення**. Цей показник характеризує загальну кількість населення, яке проживає на певній території в певний період часу. Отримати

дані про абсолютну кількість населення можна або з матеріалів перепису, або шляхом відповідних розрахунків на основі даних про кількість населення певного регіону на конкретну дату, про кількість народжених і померлих та про сальдо міграції.

Говорячи про абсолютну кількість населення, слід мати на увазі, що розрізняють наявне й постійне населення.

Наявне населення — це сукупність людей, які перебувають на певній території на момент перепису (обстеження) населення, тобто вона включає осіб, які тимчасово перебувають на цій території і не включає тих, хто тимчасово відсутній.

Постійне населення — це населення, яке постійно проживає на певній території (в певному населеному пункті). Воно включає жителів, які тимчасово перебувають за межами місця свого постійного проживання, і не включає осіб, які тимчасово перебувають на території певного населеного пункту.

Вперше категорії наявного й постійного населення були застосовані в 1846 р. бельгійським демографом і статистиком **А. Кетле**.

Маючи дані про абсолютну кількість населення (наявного чи постійного) за кілька років, можна обчислити приріст населення за певний період часу. Цей показник визначається за формулою

$$D_t = P_t - P_o,$$

де D_t — абсолютний приріст населення за період $0-t$;

P_o — кількість населення у попередньому році;

P_t — кількість населення у наступному році.

Абсолютний приріст населення може бути додатною величиною, коли кількість населення збільшується, і від'ємною, коли вона скорочується (табл. 3).

Компонентами зміни кількості населення певної території є зміна її за рахунок природного руху (природний приріст) і механічного (міграційного) руху (сальдо міграції).

Тобто природний приріст населення — це різниця між кількістю народжень і смертей за певний період, механічний (міграційний) приріст — це сальдо міграції (різниця між кількістю прибулих і вибулих).

На основі величин зазначених компонент можна обчислити так званий демографічний баланс. Його рівняння має такий вигляд:

$$H_k = H_n + (Ч_n - Ч_n) + (M_i - M_e) ;$$

Абсолютне збільшення (скорочення) постійного населення України*
(за 1965–1990 рр. – за п’ятирічні періоди, за 1990–2001 рр. – порівняно
з попереднім роком)

млн чол.

Рік	Загальний приріст (скорочення)	Рік	Загальний приріст (скорочення)	Рік	Загальний приріст (скорочення)
1960		1990	1,0	1996	-0,4
1965	2,6	1991	0,1	1997	-0,4
1970	2,0	1992	0,2	1998	-0,4
1975	1,8	1993	0,1	1999	-0,4
1980	1,0	1994	-0,1	2000	-0,4
1985	0,9	1995	-0,4	2001	-1,3

* Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2000 рік. – К.: Техніка, 2000. – С. 316; Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К.: Техніка, 2002. – С. 346.

де N_k – кількість населення на кінець періоду;

$\mathcal{C}_n$ і $\mathcal{C}_п$ – відповідно кількість народжених і померлих за період, що аналізується;

M_i і M_e – відповідно кількість іммігрантів і емігрантів за період, що аналізується.

Для аналізу динаміки кількості населення крім абсолютних застосовуються відносні величини. Вони характеризують інтенсивність зміни показників кількості населення. Найбільш широко вживаним відносним показником є темпи зростання і приросту за певний період.

Темп зростання кількості населення обчислюється за формулою:

$$K_{\text{зрост}} = \frac{N_k}{N_{п}} \cdot 100 \%,$$

де N_k і $N_{п}$ – відповідно кількість населення в кінці й на початку періоду, що аналізується.

Для обчислення темпу приросту використовується формула:

$$K_{\text{приросту}} = \frac{N_k - N_{п}}{N_{п}} \cdot 100 \%.$$

Наприклад, населення України на 01.01 в 1990 р. становило 51,8 млн чол., а в 2000 р. – 49,7 млн чол.

Отже, темпи зростання і приросту населення України за період 1990–2000 рр. становитимуть:

$$K_{\text{зрост.}} = \frac{49,7}{51,8} 100 \% = 95,9 \% ,$$

$$K_{\text{приросту}} = \frac{-2,1}{51,8} 100 \% = -4 \% .$$

Дані про темпи приросту населення України за 1960–2000 роки наведено в табл. 4.

Таблиця 4

Темпи приросту населення України за 1960–2000 рр., %*

Роки	1960– 1965	1965– 1970	1970– 1975	1975– 1980	1980– 1985	1985– 1990	1990– 1995	1995– 2000
Темпи приросту	6,1	4,4	3,8	2,0	1,8	1,9	-0,2	-3,9

* Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2000 рік. — К.: Техніка, 2000. — С. 316.

З таблиці видно, що протягом усього періоду спостерігалось стійке зниження темпів приросту чисельності населення України, а з початку 90-х років почалось абсолютне скорочення чисельності населення, про що свідчить від'ємне значення приросту.

Абсолютна кількість населення визначається на певну дату, найчастіше — на 1 січня. Демографічні ж події (народження, смерть, міграція, шлюб, розлучення) відбуваються протягом всього часу (за одиницю часу в демографії найчастіше беруть рік), певним чином впливаючи на чисельність населення в різні періоди року. Отже, в нашому випадку йдеться про зіставлення моментного показника з періодичним, що некоректно. Тому в демографічній статистиці існують методи перетворення періодичних показників у моментні й навпаки. Такі розрахунки пов'язані з певними труднощами і на практиці, з деякими припущеннями, обчислюють так зване середнє населення. Точніше, розраховують величину середнього населення за один рік, яке в нашому випадку називається середньорічним населенням. Ця величина обчислюється за формулою

$$N_{\text{сеп}} = \frac{N_{\text{п.р}} + N_{\text{к.р}}}{2} ,$$

де $N_{п.р}$ і $N_{к.р}$ — відповідно кількість населення на початок і на кінець року.

В демографічному аналізі широко застосовується дослідження так званих структур населення. Структура населення являє собою співвідношення різних його груп, визначених за певними характеристиками.

Вивчаючи населення, різні науки виокремлюють свої класи характеристик, а саме [22, с. 106]:

- *аскринтивні* — ті, що фіксуються при народженні. Це біологічні характеристики — стать, вік та деякі інші — расова належність, етнічна належність та ін.;

- *соціальні*. До них належать шлюбний стан, освіта, навчання у школі для дітей і підлітків, країна походження, рідна мова, громадянство, конфесійна належність та ін.;

- *економічні* — це джерело доходу, статус зайнятості, професія, галузь тощо;

- *міграційні* — місце народження, який час проживає в цьому населеному пункті тощо;

- *характеристики демографічних подій*, тобто характеристики щодо народжень і смертей, шлюбів і розлучень, а саме: вік взяття шлюбу, порядковий номер шлюбу, число народжених дітей, вік при народженні дитини та ін.;

- *характеристики сім'ї (домогосподарства)*: тип домогосподарства, його величина та ін.

Для демографічного аналізу першочергове значення мають демографічні характеристики — стать, вік та шлюбний стан, а отже й демографічні структури — статева, вікова і шлюбна.

В енциклопедичному словнику подано таке визначення статі стосовно людини. Стать — це «комплекс тілесних (генетичних, морфологічних та фізіологічних), репродуктивних, поведінкових, соціальних, соціально-психологічних та психологічних ознак, що детермінують особистісний біологічний і соціальний статус людини як чоловіка чи жінки» [25, с. 327].

Розподіл усього населення за ознаками статі на чоловіків і жінок являє собою його статеву структуру (або статевий склад).

У демографії відомо два підходи до обчислення статевої структури населення. В першому випадку статеву структуру розглядають як визначення абсолютних показників та часток кількості чоловіків і жінок у всьому населенні та в окремих вікових групах. У другому ви-

падку розраховуються показники співвідношення статей у всьому населенні та окремих вікових групах. Зазвичай, співвідношення статей визначається як кількість чоловіків, що припадає на 100 або 1000 жінок (табл. 5).

Таблиця 5

Співвідношення чоловіків і жінок в населенні України, млн чол.*

Рік	Чоловіки	Жінки	Чоловіків на 1000 жінок (чол.)
1960	18,9	23,6	800
1965	20,2	24,9	811
1970	21,3	25,8	825
1975	22,3	26,6	838
1980	22,8	27,1	841
1985	23,4	27,4	854
1990	24,0	27,8	863
1995	24,1	27,6	873
2000	23,1	26,6	868
2001	22,3	25,9	861

* Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2000 рік. — К.: Техніка, 2000. — С. 316. Статеві-віковий склад населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2003. — С. 13–14.

Статева структура населення формується й розвивається під впливом трьох факторів: співвідношення кількості хлопчиків і дівчаток серед народжених живими, різного рівня смертності чоловіків і жінок у різних вікових групах та статевих відмінностей в інтенсивності міграції.

Важливою демографічною характеристикою є вік — період від народження людини до певного моменту життя. Сучасні уявлення про вікові періоди в житті людини подано в табл. 6.

Розподіл населення за віковими групами являє собою вікову структуру. Для побудови вікової структури населення найчастіше використовують п'ятирічні вікові інтервали. Така вікова структура будеться за такими віковими групами: 0–1 рік, 1–4 роки, 5–9 років, 10–14 років, 15–19 років, ..., 50–54 роки, 55–59 років, ..., 80–84 роки, 85 років і більше (табл. 7).

Класифікація віку [22, с. 119]

Календарний вік	Період життя
1–7 днів	новонароджені
7 днів – 1 рік	немовлята
1–3 роки	раннє дитинство
4–7 років	перше дитинство
8–12 років (хлопчики)	друге дитинство
8–11 років (дівчатка)	друге дитинство
13–16 років (хлопчики)	підлітки
13–15 років (дівчатка)	підлітки
17–21 рік	юнаки
16–20 років	дівчата
22–35 років (чоловіки)	I період зрілості
21–35 років (жінки)	I період зрілості
36–60 років (чоловіки)	II період зрілості
36–55 років (жінки)	II період зрілості
61–74 роки (чоловіки)	літні люди
56–74 роки (жінки)	літні люди
75–90 років	старі люди
Старші 90 років	довгожителі

Дані вікової структури населення мають суттєве демографічне та соціально-економічне значення. Враховуючи особливості вікової структури населення, можна формувати уявлення про можливі тенденції народжуваності, смертності, про зміни в кількості працездатного населення, про структуру попиту на товари та послуги тощо.

Як уже зазначалось, до основних демографічних характеристик крім статі та віку належить шлюбний стан (шлюбний статус). Під шлюбним станом розуміють «становище індивіда стосовно інституту шлюбу, яке визначається згідно зі звичаями та правовими нормами тієї чи іншої країни» [25, с. 30].

Відповідно до становища індивіда стосовно інституту шлюбу всі люди поділяються на осіб, які:

- перебувають у шлюбі;
- ніколи не перебували у шлюбі;
- вдівці і вдови;
- розлучені.

Таблиця 7

Розподіл постійного населення України за віком, %*

Вікова група	Відсоток до всього населення		Приріст (+), скорочення (-) на 01.01.01 порівняно з 01.01.91 (тис. чол.)
	на 01.01.91	на 01.01.01	
Все населення у віці, років	100,0	100,0	-2652,2
до 1	1,3	0,8	-269,9
1-4	5,7	3,5	-1277,7
5,9	7,3	5,6	-1049,1
10-14	7,0	7,4	-15,1
15-19	7,2	7,7	86,6
20-24	6,5	7,3	249,8
25-29	7,2	7,4	-83,5
30-34	7,8	6,6	-761,4
35-39	7,2	7,3	-126,7
40-44	6,5	7,9	486,7
45-49	4,8	7,1	1006,2
50-54	7,8	6,2	-976,9
55-59	5,1	4,4	-482,5
60-64	6,4	6,8	61,4
65-69	4,6	4,2	-352,7
70 і старше	7,6	9,8	851,5
Із загальної кількості населення у віці:			
молодшому за працездатний	22,8	18,7	-2585,7
працездатному	55,7	57,9	-407,5
старшому за працездатний	21,5	23,4	340,0

* Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2000 рік. — К., Техніка, 2001. — С. 319; Народне господарство України у 1991 році: Статистичний щорічник. — К.: Техніка, 1992. — С. 73.

Розподіл населення за шлюбним станом є шлюбною структурою. Остання будується на базі матеріалів перепису населення або мікропереписів. Тому вони є моментною характеристикою.

Інформація про шлюбну структуру населення необхідна для дослідження проблем розвитку сім'ї, народжуваності, смертності, відтворення населення загалом.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Сутність і мета демографічного аналізу.
2. Основні методичні положення демографічного аналізу.
3. Методи демографічного аналізу.
4. Віково-статеву піраміду як засіб вивчення віково-статевого складу населення.
5. Демографічна сітка в аналізі демографічних процесів.
6. Абсолютні та відносні показники динаміки кількості населення.
7. Поняття демографічних структур населення.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ПРО НАСЕЛЕННЯ

Дослідження демографічних процесів і явищ, виявлення їх тенденцій і закономірностей, а також здійснення різноманітних практичних розробок (прогнозів, програм) потребує використання значних обсягів інформації про населення. Демографічна інформація насамперед поділяється на первинну і вторинну. Первинна інформація являє собою безпосередньо зібрані статистичні дані про населення. Вторинна інформація — це вже оброблені певним чином вихідні дані. Вона може бути подана у вигляді статистичних довідників, робочих таблиць, наукових публікацій, аналітичних WEB-сторінок тощо. За своєю сутністю вторинна інформація є результатом відповідної аналітичної обробки первинних даних.

Інформацію про населення інколи групують і за іншими ознаками, а саме:

- за ступенем охоплення розрізняють інформацію про населення світу, країни, окремих регіонів, міських та сільських поселень;
- за характером даних можна виокремити інформацію про кількість і склад населення на ту чи іншу дату, дані, що характеризують демографічні події за той чи інший період;
- за часом, до якого належать дані, вони поділяються на ретроспективні, поточні, прогнозні;
- за способом отримання інформації це можуть бути офіційні публікації, матеріали спеціальних досліджень;
- за характером видання розрізняють спеціальні дані та дані загального типу.

Як первинна, так і вторинна демографічна інформація повинна відповідати певним вимогам, аби її можна було використовувати для аналізу.

Першою такою вимогою є повнота. Наприклад, дані про загальну кількість населення та загальну кількість демографічних подій повинні бути доповнені показниками, що характеризують їх розподіл за певними ознаками (за певними періодами часу, за сімейним станом, за віком, рівнем освіти тощо).

Друга вимога — детальність та багатоаспектність. Тобто необхідність фіксації якомога більшої кількості ознак, що характеризують індивіда.

Третьою вимогою є достовірність. Тобто в інформації не можна допускати перекручень демографічних даних (свідомих чи несвідомих). За умови використання недостовірної інформації неминучі хибні висновки та помилки при прийнятті проектних рішень.

Четверта вимога полягає в забезпеченні систематичності у збиранні, узагальненні, публікації та аналізі демографічних даних. Тобто накопичення демографічної інформації має здійснюватися відповідно до встановленої для кожної її виду періодичності.

Специфічність населення полягає в тому, що способом його існування та самозбереження є постійна мінливість, плинність, перехід з одного стану в інший. Характеристики населення в цілому як сукупності людей змінюються за певний період часу внаслідок демографічних подій (народження, смерть, взяття (розірвання) шлюбу, міграція), що відбуваються з окремим індивідом у конкретний момент.

Цим зумовлюється необхідність застосування відповідної системи обліку та збирання демографічних даних. Існуюча практика розрізняє «облік стану населення на певний момент часу та облік демографічних подій (народжень, смертей, шлюбів, розлучень, а також переїздів з місця на місце) за той або інший період часу» [22, с. 35].

У першому випадку джерелами демографічних даних слугують переписи населення та спеціальні вибірки, в тому числі й соціологічні, обстеження, що здійснюються науково-дослідними, проектними, громадськими організаціями. У другому — використовуються дані про реєстрацію демографічних подій, зокрема записи в метричних книгах, акти громадянського стану.

Дані про населення можна отримати також із виборчих, військово-облікових та інших списків. До джерел демографічної інформації зараховують також реєстри населення, які поєднують у собі властивості переписів і поточного обліку населення.

Конкретний зміст різних джерел демографічної інформації залежить від прийнятих в окремих країнах положень щодо програм спостережень, а також регламентується міжнародними угодами (в рамках ООН, ЮНЕСКО, МОП, ВООЗ).

Отже, основними джерелами первинних демографічних даних є: переписи населення, поточний облік демографічних подій, спеціальні вибірки обстеження, списки та реєстри населення.

Треба наголосити, що кожне з перелічених джерел демографічної інформації має свої переваги і недоліки, джерела «взаємодоповнюють одне одного і лише в єдності їх використання дозволяють отримати

мати достовірну й повну картину процесів, що відбуваються в населенні» [5, с. 63].

Найвичерпнішим джерелом інформації про населення є його перепис. За визначенням статистичної комісії ООН, перепис являє собою єдиний процес збирання, узагальнення, оцінки, аналізу та публікації або розповсюдження іншим способом демографічних, економічних та соціальних даних, станом на певний момент часу, що стосуються всього населення країни або чітко визначеної її частини.

Становлення й розвиток переписів населення відбувалося протягом досить тривалого історичного періоду. Початком цього процесу вважають різні форми обліку населення, які проводились у Стародавній Греції, Вавилоні, Месопотамії, Стародавньому Єгипті, Римі, Китаї та Японії. Як правило, вони мали фіскальні (податкові) або військові цілі й охоплювали тільки чоловіче населення. Найвідомішими обліками громадян вважаються ті, що проводилися в Римі. Вони мали регулярний характер (раз на п'ять років) і крім відомостей про главу сім'ї передбачали отримання інформації про інших її членів [33, с. 62].

В епоху феодалізму дрібні відокремлені держави системних обліків населення не проводили. А в разі епідемій, війн або голоду здійснювалися переписи населення з метою визначення його втрат у результаті надзвичайних ситуацій.

У середині XVIII століття становлення національних держав та початок розвитку капіталістичних відносин зумовили необхідність більш докладних відомостей про все населення країни, його кількість та склад. На зміну облікам приходять власне переписи населення. Основною їх відмінністю було те, що вони мали охоплювати чисельність не окремих груп, а всього населення країни. Перший перепис населення в сучасному розумінні був проведений у США в 1790 р. В 1801 р. переписи населення були запроваджені у Великобританії, Франції і Норвегії. Програми цих переписів були незначними за обсягами, містили 2–4 запитання, не було чітких інструкцій та встановлених термінів здійснення.

Правила та порядок здійснення переписів населення встановлювались емпірично, а узагальнив і систематизував їх бельгійський вчений Адольф Кетле, готуючи перший загальний перепис населення Бельгії в 1846 році. Надалі ці правила були доопрацьовані й затверджені Санкт-Петербурзьким конгресом Міжнародного статистичного комітету в 1872 році. Цей конгрес ухвалив рекомендації щодо регулярного (не рідше одного разу на 10 років і, за можливості, в роки, що

закінчуються на «0») здійснення загальних переписів населення (обліку не юридичного, а наявного населення) та віднесення всіх даних до конкретно визначеного моменту часу.

Згодом правила й принципи здійснення переписів розвивались і вдосконалювались. Зараз цю роботу здійснює Статистична комісія ООН, яка постійно видає відповідні методичні посібники та довідники [22, с. 36].

З розвитком статистичної науки (середина XIX століття) та створенням спеціальних статистичних органів у багатьох європейських країнах створилися сприятливі умови для науково-методичного забезпечення організації загальних переписів населення. За період 1870–1879 рр. у світі проведено 48 переписів населення, у 80-ті роки – 54, у 90-ті – 57, у першому десятиріччі XX сторіччя – 74. Якщо в 1870 р. переписами було охоплено 21 % населення земної кулі, то на початок XX століття – 64 %. Ще більшого поширення набули переписи населення після Другої світової війни: від 1945 по 1954 р. переписи провели в 151 країні, від 1955 по 1964 – у 168, від 1965 по 1979 р. – у 179 країнах. На 1 січня 1982 року загальна кількість переписів населення на земній кулі перевищувала дві тисячі [33, с. 62].

В історії розвитку переписів населення вчені вирізняють три етапи залежно від особливостей програм, ступеня охоплення країн світу тощо (табл. 8).

Нині чимало країн, проводячи переписи населення, керуються рекомендаціями ООН та інших міжнародних організацій, що забезпе-

Таблиця 8

Етапи розвитку переписів населення [33, с. 63]

Етап	Характеристика переписів
1	2
I етап (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)	Формуються основи організації переписів та їхні програми. Початок регулярних переписів у США, Англії (кожні 10 років), Франції, Швеції (кожні 5 років), Австрії (кожні 3–4 роки). В Данії, Ісландії, Норвегії, окремих колоніях на території Америки переписи проводяться нерегулярно. Програми переписів містили обмежену кількість питань, обробка матеріалів здійснювалась багато років
II етап (друга половина XIX – перша половина XX ст.)	Переписи населення проводяться в усіх європейських країнах, на Американському континенті, в окремих країнах Азії й Африки. Розвивається теорія переписів, розширюються їх програми, вдосконалюються методи обробки. В західноєвропейських країнах переписи стають одноденними

1	2
III етап (від середини ХХ ст.)	Збільшується кількість азіатських і африканських країн, де проводять переписи населення. У 70-ті роки вперше проведено переписи населення в Єменській Арабській Республіці, Об'єднаних Арабських Еміратах, Саудівській Аравії та Афганістані. Велику роботу щодо вивчення програм і способів проведення переписів населення у країнах світу, розробки принципів і рекомендацій для всесвітніх переписів населення здійснює ООН

чує порівнянність переписів у міжнародному масштабі. Саме це дає змогу простежити тенденції зміни кількості населення світу та груп окремих країн (табл. 9).

Таблиця 9

Динаміка кількості населення світу [25, с.107]

Роки	1750–1800	1800–1850	1850–1900	1900–1950	1950–2000
Кількість населення на кінець періоду, млн чол.					
Весь світ	978	1262	1650	2515	6251
Більш розвинені регіони*	247	344	565	832	1262
Менш розвинені регіони	731	918	1085	1683	4989
Середньорічний приріст, млн чол.					
Весь світ	3,7	5,7	7,8	17,3	74,7
Більш розвинені регіони	0,9	2,0	4,4	5,3	8,6
Менш розвинені регіони	2,8	3,7	3,3	12,0	66,1
Середньорічний приріст, %					
Весь світ	0,4	0,5	0,5	0,8	0,8
Більш розвинені регіони	0,4	0,7	1,0	0,8	0,8
Менш розвинені регіони	0,4	0,5	0,8	0,9	2,2

* До більш розвинених регіонів демографами ООН віднесені країни колишнього СРСР, країни Європи, США, Канада, Японія, Австралія, Нова Зеландія.

Зауважимо, що у зв'язку з особливостями розвитку різних країн, відмінностями в організації статистичного обліку проблема порівнянності остаточно не вирішена, особливо щодо окремих характеристик, зокрема соціальних. Наголошуючи на важливості переписів населення, Л. М. Толстой наприкінці XIX століття писав, «що для суспільства інтерес і значення перепису в тому, що він дає йому дзеркало, в яке, хочеш не хочеш, подивиться все суспільство і кожен із нас».

Перший Всесоюзний перепис населення проведено 17 грудня 1926 року. Матеріали перепису склалися з 56 томів, містили багато цінної інформації щодо складу населення за різними ознаками. Вони становили ґрунтовну базу для розробки планів соціально-економічного розвитку країни.

Переписи населення здійснювалися в 1937, 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 роках. Крім всесоюзних переписів населення в 1932, 1957, 1967, 1976 та 1986 роках проводилися так звані пробні переписи населення. На відміну від усезагальних, вони охоплювали населення невеликих частин країни і мали на меті уточнення й відпрацювання програм, методичних та організаційних питань наступного перепису.

Перший Всеукраїнський перепис населення був проведений станом на 5 грудня 2001 р. відповідно до Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення» від 19 жовтня 2000 р. Законом були визначені правові, економічні та організаційно-правові основи підготовки й проведення Всеукраїнського перепису населення, обробку, узагальнення, поширення та використання його результатів. Крім того, Закон передбачив механізм регулювання відносин суб'єктів перепису, визначив їхні права, обов'язки та відповідальність, встановив гарантії держави щодо захисту конфіденційності інформації, отриманої в процесі перепису.

У зазначеному Законі перепис населення визначено як «періодичне, суцільне державне статистичне спостереження, що включає в себе збирання демографічних і соціально-економічних даних, які на встановлену дату характеризують кількість населення країни, а також оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів».

Тобто перепис населення розглядається як специфічне статистичне спостереження, прив'язане до конкретної дати. Воно має всезагальний характер, здійснюється за єдиною програмою, характеризується самовизначенням, конфіденційністю та централізацією управління.

Наведемо основні принципи перепису населення [14]:

- регулярність і періодичність, що забезпечує послідовність і порівнянність отримуваних результатів;
- загальність і одномоментність, що передбачає охоплення опитуванням всіх без винятку респондентів і отримання від них даних за станом на єдиний встановлений момент часу;
- єдність програм, а також методів проведення й обробки результатів перепису;
- персоніфікованість первинних даних, тобто отримання інформації безпосередньо від конкретної фізичної особи та самовизначення респондентів;
- конфіденційність первинних (персональних) даних, яка забезпечується законом;
- централізоване керівництво й координація всіх робіт щодо підготовки та проведення перепису населення, а також обробки, узагальнення, поширення та використання його результатів.

Правовою основою Всеукраїнського перепису населення стали Конституція України, закони України «Про Всеукраїнський перепис населення» та «Про державну статистику», законодавство України про інформацію та інформатизацію, інші нормативно-правові акти, а також чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Мета перепису населення полягала в отриманні «достовірних, об'єктивних та цілісних даних щодо різноманітних характеристик населення країни в цілому та кожній адміністративно-територіальній одиниці для інформаційного забезпечення управління та прогнозування соціально-економічного розвитку, а також розроблення та реалізації державної політики з питань народонаселення» [14].

Програмою перепису населення був передбачений перелік основних первинних (персональних) даних про респондента, а саме: склад та родинні стосунки членів домогосподарства, стать, вік, дата і місце народження, сімейний стан, етнічне походження, освіта, джерела засобів існування, зайнятість, міграційна активність, житлові умови.

Важливим теоретичним і методичним питанням при проведенні переписів є питання категорій населення, які слід враховувати. Поняття «категорія населення» слід розуміти як загальну характеристику сукупності жителів певного населеного пункту, певної території залежно від їх зв'язку з цією територією [25, с. 175]. У цьому контексті слід мати на увазі такий зв'язок населення з територією, який

відображає, що певна особа є постійним жителем конкретного населення пункту чи перебуває на його території тимчасово. У підручнику «Курс демографії» зазначається, що «теоретично можна уявити собі населення як сукупність людей поза зв'язком з місцем їх проживання. Проте, говорячи про населення, маємо на увазі населення конкретної країни або тієї чи іншої її частини (області, міста, району). Оскільки люди переміщуються, змінюють місце проживання, щоб визначити населення певної території, необхідно вирішити, яких людей вважати такими, що належать до населення цієї категорії, а яких — ні» [19, с. 171].

Тому під час перепису населення дуже важливим є питання, кого з респондентів вважати жителями цієї території, а кого — ні, хто проживає в цьому населеному пункті постійно, а хто перебуває в цій місцевості тимчасово, на момент перепису.

Статистика населення розрізняє три категорії населення: постійне, наявне та приписне (юридичне). Ці категорії населення були запроваджені А. Кетле.

Постійне населення — це сукупність осіб, які постійно живуть у певній місцевості незалежно від того, де вони реально перебувають на момент перепису населення і чи включені вони до списків жителів цієї території. Тобто постійне населення — це основна категорія населення, що об'єднує людей, для яких певний населений пункт або територія є місцем звичайного проживання в цей час [22, с. 39]. Критерієм для того, щоб зарахувати людину до категорії постійного жителя певної місцевості, є певний термін проживання її в конкретному пункті. У різних країнах такі терміни різні, але вони обчислюються кількома місяцями (шість місяців, рік).

Наявне населення — це ті особи, що перебувають у певній місцевості в певний момент часу незалежно від того, скільки часу вони тут перебувають і чи включені вони до будь-яких списків [22, с. 39].

Крім того, у складі постійного населення можна виокремити тимчасово відсутніх, а в складі наявного — тимчасово присутніх. Тому між постійним та наявним населенням існує така залежність [22, с. 40]:

$$ПН = НН - ТП + ТВ,$$

де ПН — постійне населення;

НН — наявне населення;

ТП — тимчасово присутнє населення;

ТВ — тимчасово відсутнє населення.

Юридичне (приписне) населення — це сукупність людей, які включені у списки жителів конкретної території, тобто прописані на цій території (місті, селі, районі). Нині ця категорія населення поступово втрачає своє значення.

З переписами населення пов'язаний інший вид демографічних статистичних спостережень — поточний облік демографічних подій на певний момент часу, тобто реєстрація цих подій у міру їх настання. Відповідно до чинного порядку шлюби та розлучення реєструються в органах запису актів громадянського стану, а переїзди — в органах внутрішніх справ та прикордонної охорони. Крім реєстрації самої демографічної події (народження, смерті, шлюбу, розлучення) поточний облік демографічних подій передбачає також зазначити деякі характеристики осіб, з якими відбулася та чи інша подія. Такі характеристики (ознаки) необхідні для здійснення демографічного аналізу.

Поточний облік руху населення (насамперед облік подій природного руху) теж утверджувався й розвивався поступово. «Спочатку потреба в такій реєстрації виникла в західноєвропейській церкві для оформлення оплати віруючими здійснення обрядів взяття шлюбу, церковного розірвання шлюбу, хрещення новонароджених і поховання померлих... Але згодом і держава почала виявляти інтерес до обліку подій природного руху населення, і церковні записи проведення обрядів стали використовуватися для цілей державної статистики. Поступово держава почала контролювати ведення церковних реєстраційних книг, встановлювати правила, за якими ці книги мало вести духовенство. З кінця XVIII ст. в Європі реєстрація подій природного руху населення почала переходити від церковних до громадських органів (у Франції — з 1792 р., Бельгії — 1796, Голландії — 1822, Великобританії — 1837, Італії — 1865, Іспанії — 1871, Німеччині — з 1875 р. У Росії перші спроби запровадити церковну реєстрацію подій природного руху населення припадають на середину XVII ст. Пізніше Петро I своїм указом від 14 квітня 1702 р. звелів вести записи народжень і смертей у парафіяльних церквах Москви та подавати щотижня відомості про кількість хрещень і поховань у Патріарший Духовний приказ. У 1722 р. Петро I видав новий указ вже про повсюдне ведення метричних книг для православного населення. Відтоді й починається історія поточного обліку подій природного руху населення в Росії.

Наступники Петра I жодної турботи про цей бік суспільного життя не виявили. Лише за часів Катерини II зусиллями видатних вче-

них — географа Антона-Фрідріха Бюшинга (1724–1793) та історика Августа-Людвіга Шлецера (1735–1809) були розроблені в 1763–1764 рр. зразки звітних відомостей. Парафіяльні священики були зобов'язані подавати звіти в Синод, а звіди їх пересилали в Академію наук. Указ про це підписала Катерина II 29 лютого 1764 р. Згодом з'явилися відповідні закони про запровадження обліку подій природного руху населення для неправославних народів Росії: для лютеран — у 1764 р., для католиків — у 1826, для мусульман — у 1828, для іудеїв — у 1835 р.

Нова історія поточного обліку природного руху населення Росії розпочалася після більшовицької революції 1917 року. Уже 18 грудня 1917 р. було видано декрет «Про громадянський шлюб, про дітей та про введення книг актів стану». А ще через місяць декретом від 23 січня 1918 р. (про відокремлення церкви від держави) функції реєстрації актів громадянського стану були передані від церкви до громадянських органів. У міських поселеннях — спеціально створеним для цього відділам (або бюро) записів актів громадянського стану (загс), у сільських місцевостях — сільським органам управління. Ця система існує й сьогодні» [4, с. 71–72].

Джерелами інформації про населення є також списки та реєстри населення.

Списки населення формуються в процесі діяльності різних державних та громадських організацій. Вони складаються для вирішення якихось конкретних завдань. Такими, наприклад, є списки виборців, платників податків, військовозобов'язаних, списки працівників окремих підприємств, домові книги в містах та книги погосподарського обліку в сільській місцевості тощо.

Своєрідними списками населення можна вважати реєстри. Ведення реєстрів ставить не будь-яку конкретну мету, а має характер суто демостатистичного обліку. Тому вони охоплюють усе населення країни. Сама ідея й спроби ведення реєстрів не нові, але практичне запровадження такого обліку стало можливим лише із застосуванням електронно-обчислювальної техніки.

«Правила ведення реєстрів населення досить складні, тому цей спосіб обліку вживаний до категорії юридичного населення у країнах з невеликою чисельністю жителів і територією, з порівняно високою загальною культурою населення. Правила, обов'язкові для дотримання на всій території країни, передбачають участь кожного її мешканця у процедурі реєстрації населення в одній з громад (муніципалітеті, парафії). Він зо-

бов'язаний повідомляти про всі випадки зміни місця постійного проживання та про всі події, які підлягають юридичному оформленню в органах реєстрації актів громадянського стану» [32, с. 75].

Автоматизовані реєстри населення фактично створюють передумови для збільшення міжпереписних термінів або, навіть, для відмови від переписів. Скажімо, у таких країнах, як Фінляндія, Данія, Нідерланди, Швеція, традиційні переписи населення не проводяться, вся необхідна інформація отримується переважно на основі реєстрів. У Фінляндії в 1990 р. «перепис» уперше здійснено без звернень до населення, тобто повністю на базі реєстрів...» [8, с. 23].

Дуже важливим джерелом інформації про населення є спеціальні вибіркові обстеження населення. Попри те що ці обстеження вибіркові, а не всезагальні, їм властиві певні переваги: вони, як правило, детальніші й глибші порівняно з переписами, а тому дають змогу дослідити особливості демографічних змін та чинники, що їх визначають. Прикладом такого обстеження може бути соціально-економічне обстеження населення 1985 року. Ним було охоплено 5 % населення колишнього СРСР. На основі матеріалів цього обстеження було вивчено склад населення, отримано характеристики шлюбності, типів сімей, народжуваності, припинення шлюбу, смертності та інших демографічних процесів. Одне з перших у світовій практиці демографічне обстеження — вивчення ставлення до розмірів сім'ї — було проведене в Харкові під керівництвом українського вченого С. А. Томіліна в 1927 році.

Відомі також демографічні обстеження, що проводяться на міжнародному рівні. До таких, зокрема, належить Всесвітнє обстеження народжуваності, проведене в 1974–1982 рр. Міжнародним статистичним інститутом та Міжнародним союзом з вивчення проблем народонаселення в 21 економічно розвиненій країні та 41 країні, що розвиваються.

Загальні дані про населення та демографічні процеси публікуються в національних статистичних щорічниках. Наприклад, у Статистичному щорічнику України є розділ «Населення», який містить інформацію про кількість наявного населення, природний рух населення, шлюби та розлучення, народжуваність, смертність та природний приріст населення, розподіл смертей за основними причинами смерті, про кількість осіб, які мали статус біженців та ін. [47, с. 345–358]. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року Держкомстат України опубліковано збірник «Статєво-віковий склад населення України».

У ряді країн (наприклад, Угорщині, Болгарії, Польщі та ін.) видаються спеціальні демографічні щорічники, періодичні серії поточної інформації щодо основних демографічних процесів.

Важливе місце серед видань демографічної інформації належить демографічним щорічникам ООН. Поточні дані публікуються у виданні «Населення та демографічна статистика».

Дані про смертність, згруповані за причинами смерті, регулярно публікуються ВООЗ у щорічнику світової санітарної статистики «*World Health Statistics Annual*» [25 с. 67–68].

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Значення демографічної інформації для практичної та наукової діяльності.
2. Джерела демографічної інформації та її класифікація.
3. Переписи населення, їх завдання та організаційно-методичні принципи проведення.
4. Сутність категорій постійного та наявного населення, критерії їх визначення.
5. Етапи становлення та розвитку переписів населення.
6. Поточний облік демографічних подій.
7. Списки, реєстри та обстеження населення.
8. Всеукраїнський перепис населення 2001 року.

ДЕМОГРАФІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ

Демографічному прогнозу належить важливе місце в комплексі соціально-економічного прогнозування. Об'єктом демографічного прогнозування є населення та його відтворення, яке відбувається під впливом, часом суперечливим, різноманітних соціально-демографічних чинників. Тому розробка демографічних прогнозів потребує врахування досягнень багатьох суспільних наук.

Як і будь-який інший, демографічний прогноз являє собою науково обґрунтоване передбачення майбутнього розвитку демографічних процесів і явищ з урахуванням сучасних і минулих тенденцій їх динаміки. Демографічний прогноз розглядається як одне з найважливіших завдань демографії та одна з кінцевих цілей демографічного аналізу. З виключно наукових позицій особлива роль демографічного прогнозування впливає із важливішого загальнонаукового принципу, відповідно до якого цінність та плідність будь-якої наукової теорії не тільки і не стільки визначається тим, якою мірою теорія пов'язує воедино накопичені наукові факти, скільки здатністю теорії передбачити нові, раніше невідомі властивості та явища [12, с. 241].

Інформаційною базою для розробки прогнозів є результати демографічного аналізу та прогнозні дані щодо передбачуваних змін чинників, які впливають на перебіг демографічних подій.

Головна мета демографічного прогнозу полягає у визначенні кількості та віково-статевого складу населення країни в цілому чи окремих її територій у майбутньому.

Тобто прогноз повинен давати уявлення про характер розвитку тих процесів і явищ, які досліджуються, а також розкривати умови різних варіантів їх розвитку. Крім того, він має включати дані про засоби досягнення передбачуваних результатів та про можливі наслідки прогнозованих процесів і явищ. Такі дані необхідні насамперед при розробці прогнозів соціально-економічного розвитку країни, регіонів, галузей економіки. Вони також є базою для перспективних розрахунків щодо змін попиту на товари й послуги.

Наприклад, дані про віково-статеву структуру населення необхідні для розробки перспектив розвитку мережі медичного обслу-

говування та професійної структури підготовки медичних кадрів, програм соціального забезпечення, розвитку сфери освіти тощо.

Прогнозними розрахунками кількості населення займаються наукові установи, державні, громадські та приватні структури. Здійснюються вони в різних масштабах — від окремих поселень, регіонів, країн до світу загалом.

Спеціальні дослідження показують, що спроби передбачити майбутню кількість населення мають багатовікову історію. «Ще мислителі та державні діячі Давнього Риму та Давньої Греції намагались знайти способи оцінити зростання населення. Цій проблемі присвячено філософські та економічні трактати періоду феодалізму та зародження індустріального суспільства. Перші спроби не лише передбачити, а й обґрунтувати прогнози населення датуються кінцем XVII — початком XVIII ст.» [25, с. 353].

Не вдаючись до детального висвітлення історичних етапів розвитку демографічного прогнозування, зазначимо, що перші прогнозні розробки кількості населення в Україні здійснили у 20-х — на початку 30-х років вітчизняні вчені Ю. О. Корчак-Чепурківський, М. В. Птуха, А. П. Хоменко. Попри деяку недосконалість прогнозних гіпотез розвитку населення, спроби скласти перші прогнозні розрахунки кількості населення УРСР були важливою віхою у становленні вітчизняного демографічного прогнозування» [33, с. 49].

У повоєнні роки розробкою прогнозних показників кількості населення та його структури займалися статистичні відомства країни під керівництвом відомого організатора демографічної статистики І. З. Коваленка. Фундаментальною роботою в цьому плані була розробка демографічного прогнозу на період 1961–1981 рр.

Аналогічний прогноз розробив також і Ю. О. Корчак-Чепурківський.

Систематично демографічні прогнози почали розроблятися в Україні з 1963 р., коли при Держплані республіки був створений обчислювальний центр (з 1975 р. — ГоловНДІОЦ Держплану, з 1992 р. — Інститут проблем інформатики Мінекономіки, з 1995 р. — Державний НДІ інформатизації і моделювання економіки (ДНДІМЕ) Національного агентства з питань інформатизації при Президенті України. У його складі функціонував підрозділ, який займався проблемами демографічного прогнозування. В 1963–1997 рр. у цьому підрозділі були зібрані значні обсяги демостатистичної інформації і досвід у галузі перспективних обчислень кількості та складу насе-

лення не лише України в цілому, а й її адміністративно-територіальних одиниць. Зокрема, розроблено багатоваріантні прогнози кількості та статеві-вікового складу населення України та областей на 1966–1971 рр., 1967–1971 рр., 1971–1975 рр., 1971–1981 рр., 1971–2000 рр., 1981–1991 рр., 1991–2011 рр., 1996–2025 рр. Всі прогнозні оцінки кількості населення України, виконані Головною Діючою до 1991 року, мали незначні (в межах 0,8–1,5 %) відхилення від фактичних даних.

У 1968 і 1974 р. були виконані демографічні прогнози в Інституті економіки НАН України до 1986 р. і до 2000 р. Обидва характеризуються перебільшенням прогнозованої кількості населення України порівняно з реальною [50, с. 7].

Розробку демографічних прогнозів здійснюють також Рада з вивчення продуктивних сил НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, Міждержавний статистичний комітет СНД, ООН, Бюро цenzів США.

При розробці демографічних прогнозів важливим є знання теорії та загальних закономірностей розвитку народонаселення, а також врахування основних тенденцій відтворення населення. Серед них — подальший розвиток урбанізації, підвищення освітнього та культурного рівня населення, зміни в динаміці смертності й тривалості життя, поступове відмирання традицій багатодітності, зміни функцій сім'ї, підвищення соціальної й територіальної мобільності населення, збереження певної диференціації демографічного розвитку регіонів тощо.

Щодо методології сучасного демографічного прогнозування в літературі визначено два основні його напрямки — глобальний та регіональний. Перші спроби моделювання (з використанням математичних методів) демографічних проблем світового розвитку були зроблені спеціалістами Римського клубу. Глобальний прогноз дає змогу сформулювати і певною мірою пояснити проблеми населення в загальносвітовому масштабі.

Регіональне прогнозування, на відміну від глобального, має на меті отримати перспективну демографічну інформацію, необхідну для планування соціально-економічного розвитку (виробництво товарів, розвиток освіти, охорони здоров'я, спорту, житлово-комунальної сфери, торгівлі, побутового обслуговування тощо).

За характером демографічні прогнози можна поділити на аналітичні (пошукові), нормативні та прогнози-попередження.

Аналітичний прогноз слід розуміти як визначення очікуваного стану об'єкта прогнозування залежно від ступеня впливу різних чинників, а також окремих передумов його розвитку. Причому взяті до уваги передумови або, іншими словами, гіпотези можуть бути найрізноманітнішими. Так, до аналітичних можна зарахувати демографічний прогноз, для якого як гіпотезу розроблено передумову створення в найближчій перспективі препаратів та методів, що дадуть змогу ліквідувати смертність від злоякісних новоутворень. Аналітичний прогноз дає оцінку кількості й статеві-вікового складу населення в майбутньому, зроблену на основі прогнозних тенденцій народжуваності, смертності й міграції.

«Нормативне прогнозування розуміють як очікуваний стан об'єкта прогнозування, бажаний з точки зору планування. У цьому сенсі нормативний прогноз тісно пов'язаний з плануванням і може бути його основою» [42, с. 156]. Прогноз-попередження за суттю можна зарахувати до аналітичних прогнозів, проте він відрізняється від інших аналітичних прогнозів тим, що виходить з передумов несприятливого розвитку процесу на перспективу. Так, наприклад, прогнозом-попередженням може бути визначення на майбутнє кількості та структури населення за умови збереження сучасної несприятливої тенденції зниження народжуваності [42, с. 156]. Тобто, прогноз-попередження розкриває несприятливі або навіть небезпечні наслідки демографічної ситуації, що склалась, і може служити обґрунтуванням для вжиття відповідних заходів щодо попередження або пом'якшення небажаних наслідків.

Найважливішою складовою демографічного прогнозу фахівці вважають прогнозний сценарій. Завдання цього етапу полягає у визначенні характеру та напрямків динаміки окремих демографічних прогнозів або їх компонентів. Крім того, прогнозний сценарій містить умови, які визначають передбачувану динаміку прогнозованих процесів.

Наводимо приклад прогнозного сценарію [32, с. 36].

Сумарний коефіцієнт народжуваності для міста і села протягом найближчих двадцяти років буде незмінним, а саме:

- для міста — 1,682;
- для села — 2,334.

Очікувана тривалість життя при народженні для чоловічого і жіночого населення в міських та сільських районах протягом найближчих двадцяти років залишиться без змін, а саме:

- очікувана тривалість життя для чоловіків становитиме:
для міста — 66, 2 року;
для села — 64,2 року.
- очікувана тривалість життя для жінок становитиме:
для міста — 74,9 року;
для села — 74,6 року».

При детальнішому обґрунтуванні цього сценарію автори оцінюють його як оптимістичний, але малоімовірний для конкретної ситуації, що склалася в Україні.

Зокрема наголошується, що «сумарний коефіцієнт народжуваності не може не зменшуватися на тлі значного спаду виробництва, різкого зuboжіння населення, погіршення житлових умов, недостатнього забезпечення повноцінним харчуванням та відповідним медичним обслуговуванням...» Зазначається також, що названі причини, поряд з кризовою екологічною ситуацією, унеможливають підвищення очікуваної тривалості життя у прогностичному періоді. Тому цей сценарій розцінюється «як верхній і найбільш бажаний рівень розвитку демографічної ситуації в Україні» [32, с. 38].

Варіанти прогнозів передбачають припущення різних тенденцій у динаміці основних показників, тобто вони можуть вважатися незмінними (як у нашому прикладі), збільшуватися або знижуватися.

Конкретний зміст прогностичного сценарію залежить від тривалості періоду, на який розробляється прогноз. Сучасна наука й практика за тривалістю прогностичного періоду вирізняє три види прогнозів: короткострокові (до 5 років), середньострокові (від 5 до 30 років) і довгострокові (більше 30 років).

Здебільшого при розробці короткострокового прогнозу виходять з того, що у прогностичному періоді збережуться тенденції розвитку демографічних процесів, які мали місце в попередні роки, оскільки останні, згідно з багаторічним досвідом, характеризуються високою інерційністю. Тому в цьому випадку доцільно застосовувати так званий метод екстраполяцій, тобто перенесення тенденцій ретроспективного періоду на майбутнє. Але бувають випадки, коли різка зміна умов, що впливають на демографічні процеси, може порушити їх плавність. Тоді застосовувати цей метод недоцільно, оскільки короткостроковий прогноз повинен давати досить точні показники.

Середньостроковий прогноз фахівці розглядають як самостійне наукове дослідження. Особливістю середньострокового прогнозу є те, що його слід розробляти в тісному взаємозв'язку з більш загаль-

ним соціально-економічним прогнозом та прогнозом змін характеру впливу різних соціально-економічних чинників на динаміку демографічних процесів. У зв'язку з цим розробляється кілька варіантів прогнозів. Сценарієм має бути певна ймовірність окремих з них, тому, як правило, розрізняють песимістичний, середній та оптимістичний варіанти прогнозу. Песимістичний варіант прогнозу можна розглядати як прогноз-попередження, завдання якого полягає в тому, щоб привернути увагу до негативних наслідків при збереженні негативних тенденцій, поглибленні несприятливих умов.

Довгострокові прогнози мають аналітичний характер. Як правило, вони розробляються для груп країн або навіть континентів. Їх завдання полягає у створенні певної бази для формування напрямків соціальної, економічної, екологічної, демографічної політики у глобальних масштабах.

Найважливішим підсумковим показником демографічного прогнозування є кількість населення, а це передбачає необхідність прогнозування народжуваності й смертності. Оскільки інтенсивність демографічних процесів змінюється залежно од віку й статі, то перспективні розрахунки населення здійснюються з урахуванням вікового й статевого складу населення. Тому для одночасного врахування впливу змін як віково-статевої структури населення, так і змін тенденцій народжуваності та смертності використовується метод «пересування віків», або «метод компонент». Сутність його можна пояснити на конкретному прикладі. Вихідним положенням є те, що населення будь-якого регіону (міста, села, району тощо) певної віково-статевої структури щороку стає на рік старшим і до наступної вікової категорії в результаті смертності переходить не вся його кількість. Отже, щоб визначити кількість населення на початок наступного (розрахункового) року, слід врахувати повікові коефіцієнти смертності, причому в статевому розрізі. Тобто, якщо відома кількість осіб у віці 30 років на початок поточного року, то для визначення кількості осіб цієї вікової групи на початок наступного року їй необхідно скорочувати на так званий коефіцієнт доживання (P_x), який береться із таблиці смертності. Цей коефіцієнт означає співвідношення між кількістю населення певної вікової групи на початок попереднього року і тією кількістю групи, яка перейде до наступної вікової групи.

Тобто

$$P_x = \frac{Z_{x+1}}{Z_x},$$

де Z_x та Z_{x+1} – кількість населення у віці 30 років (за наведеним прикладом) на початок року і кількість цього населення через рік, тобто його кількості у віці 31 рік.

Загальна схема перспективного розрахунку кількості населення за методом «пересування віків» має вигляд [25, с. 296]:

Вік (x)	Кількість населення за переписом (S_x, i)	Коефіцієнт доживання (P_x, i)	Кількість населення через рік після перепису (S_{x+1}, i)
0	$S_{0,i}$	———— • ——— $P_{0,i}$	$S_{1,i}$
1	$S_{1,i}$	———— • ——— $P_{1,i}$	$S_{2,i}$
2	$S_{2,i}$	———— • ——— $P_{2,i}$	$S_{3,i}$
3	$S_{3,i}$	———— • ——— $P_{3,i}$	$S_{4,i}$

Таким чином, метод «пересування віків» дає змогу одержати кількість населення в перспективному періоді за віковим і статевим складом.

У демографічному прогнозуванні може застосовуватися також метод аналогій або метод референтного прогнозу. Цей метод базується на припущенні того, що динаміка певного демографічного процесу, який відбувається в населенні одного регіону, відбуватиметься таким же чином, як це було в населенні іншого регіону. Основа цього методу – послідовність станів еволюційного розвитку населення, тобто концепція демографічного переходу. Важливою методичною вимогою при використанні методу аналогій є обґрунтований вибір населення двох регіонів для порівняння, тобто врахування особливостей та відмінностей соціально-економічного розвитку регіонів, населення яких порівнюється, а також ступінь подібності демографічних процесів у них.

Водночас у літературі наголошується на складності у доборі належних аналогів населення. Це пов'язано з тим, що «віково-статєва, як, між іншим, і будь-яка інша структури населення різних

періодів часу мають суттєві відмінності й тому навіть близькі за значенням показники режиму відтворення населення зовсім не означають фактичного збігу за всіма параметрами. Тому часто виявляється неможливим підібрати для прогнозованого населення аналогічні показники народжуваності та смертності іншого населення, для якого в дійсності існують інші залежності між повіковими показниками» [42, с. 165]. Тому цей метод використовують як наближений спосіб розробки сценаріїв демографічного прогнозу.

Більш поширеним методом розробки сценаріїв є метод експертних оцінок. Він базується на використанні для сценаріїв думок багатьох фахівців з різних галузей науки стосовно найбільш ймовірних перспективних змін у динаміці таких демографічних процесів, як народжуваність, смертність, міграція. Перевагою цього методу є забезпечення більшої обґрунтованості гіпотез, які беруться у сценаріях прогнозів.

Важливе місце в демографічному прогнозуванні займають прогнози показників, що характеризують сімейну структуру населення. «Сім'я — основний споживач багатьох товарів тривалого використання. Для розрахунку попиту на них необхідні знання майбутньої кількості однаків та сімей різного типу, зокрема молодих сімей з дітьми, сімей з трьома поколіннями тощо. Прогноз кількості й складу сімей, а також їх доходів і потреб необхідний для оцінки перспектив житлового будівництва [25, с. 353]. Разом з тим методологія розробки цього розділу демографічного прогнозу перебуває на стадії становлення. Зокрема, існують різні підходи до визначення сім'ї як об'єкта статистичного спостереження. Є відмінності в цьому питанні і в міжнародному аспекті. Так, у більшості країн світу об'єктом статистичного спостереження та прогнозу є не сім'я, а домогосподарство. У визначенні домогосподарства немає вимоги родинних зв'язків між його членами, одночасно допускається домогосподарство однієї людини. На думку фахівців, прогноз сім'ї повинен враховувати три категорії: сім'ї, однаків та членів сімей, які живуть окремо.

Один з методичних підходів до прогнозування сімейної структури населення полягає в екстраполяції різних характеристик розподілу сімей за величиною. Інший підхід базується на залежностях між віково-статевим складом населення та його сімейною структурою. Застосовується також спосіб, що спирається на так звані коефіцієнти главенства. Ці коефіцієнти розраховуються на основі кількості глав

сімей, визначених під час перепису населення. В подальшому кількість глав сімей розподіляється за статтю й віком і визначаються частки глав сімей в кількості осіб цієї статі і віку. Отримані результати і становлять коефіцієнти главенства. Екстраполюючи обчислені коефіцієнти на прогнозовану кількість населення, можна визначити прогнозну кількість сімей. Теоретично найбільш досконалим, але недостатньо розробленим методом прогнозу є моделювання відтворення сімейної структури населення.

Важливою характеристикою прогнозу є його надійність або достовірність, яка визначається насамперед точністю вхідної інформації (дані перепису населення, поточного обліку демографічних подій, вибіркового обстежень тощо), а також обґрунтованістю гіпотез про очікувані зміни соціально-економічних чинників, що впливають на демографічні процеси. Підвищенню точності й обґрунтованості прогнозів сприяють також матеріали спеціальних соціологічних обстежень, які дають змогу враховувати особливості поведінкових аспектів демографічних процесів. Прикладом такого дослідження може бути вивчення намірів людей щодо народження дитини або зміни місця проживання. Безумовно, в цьому випадку важливе значення має ступінь реалізації намірів. Але спеціальні дослідження свідчать, що «для більшості регіонів країни для когорти в середньому очікувана кількість народжень може служити надійним орієнтиром при прогнозі народжуваності. В інших регіонах при формуванні прогнозу дані про очікувану кількість дітей піддаються корекції, яка пов'язана з культурою регулювання народжуваності та його ефективністю» [12, с. 246]. Точність демографічних прогнозів залежить від прогнозованого періоду: на період до 10 років розрахунки можуть бути виконані досить точно, на 25–30 років — ступінь точності знижується. Важливе значення для точності прогнозних розрахунків має стан демографічного переходу населення даної території. На точність прогнозів впливають також різного роду катаклізми стихійного, біологічного та іншого характеру.

Загалом точність демографічних прогнозів значно нижча від точності розрахунків фактичного населення. Тому якщо точність прогнозних розрахунків становить до 5 %, прогноз вважається вдалим (точність переписів населення визначають в 1–2 %).

В енциклопедичному словнику наголошується, що «точність сучасних демографічних прогнозів, особливо довгострокових, визначається рівнем розвитку теоретичної та прикладної демографії, за-

гальним рівнем наукового прогнозування всіх сторін соціально-економічного життя суспільства, а також новими аналітичними та прогностичними можливостями, що надаються комп'ютерними методами. Сучасні програми значно економлять час, необхідний для проведення прогнозних розрахунків, дають змогу прораховувати різні сценарії можливої динаміки населення, а також робити розрахунки у разі неповних або дефектних даних» [25, с. 353].

Слід наголосити, що в різних варіантах демографічних прогнозів маються на увазі певні уявлення про соціально-економічні перспективи розвитку. З іншого боку, зміни динаміки демографічних процесів позначаються на характері соціально-економічних процесів. Разом з тим практика свідчить, що демографічні складові ще не знайшли гідного місця в соціально-економічному прогнозуванні. Демографи ж наголошують на винятковій важливості демографічної експертизи різних рішень. «Експертиза повинна виявляти можливий вплив запланованих заходів на демографічні процеси, як безпосередній, так і опосередкований, вказувати шляхи попередження негативних наслідків запланованих заходів» [49, с. 251].

Прогнози кількості населення світу, основних регіонів і всіх країн, що входять в ООН, здійснюються міжнародними організаціями, провідну роль серед яких відіграє Відділ народонаселення Департаменту економічної та соціальної інформації та політичного аналізу Секретаріату ООН. Ці прогнози використовуються для вироблення міжнародної стратегії розвитку, рекомендацій у сфері політики народонаселення, для вирішення глобальних і регіональних економічних, політичних і екологічних проблем.

Оцінки й прогнози ООН з урахуванням нових даних про рух населення (за даними національних статистичних служб) кожні два роки переглядаються. Відповідно до прогнозу ООН, переглянутого в 1998 р., до 2050 р. кількість населення Землі досягне приблизно 10,7 млрд чол. — максимально, 8,9 млрд — у середньому і близько 7,3 млрд чол. — за мінімальними очікуваннями, тобто передбачається, що протягом найближчого півстоліття кількість населення світу збільшиться в 1,2–1,8 разу... Спеціалісти ООН вважають найбільш імовірним середній варіант прогнозу 1998 р., хоча, найімовірніше, істина лежить десь посередині між нижнім і середнім варіантами, враховуючи тенденцію завищувати величину коефіцієнта приросту населення земної кулі, що властива більшості демографів-прогнозистів, у тому числі й фахівцям з ООН. Щоправда, як видно з наве-

дених даних, у прогноз 1998 р. вкралась інша помилка. Автори прогнозу встановили, що вони дещо переоцінили швидкість зниження народжуваності в окремих країнах, які розвиваються.

На думку спеціалістів ООН, 60 % із 77,8 млн чоловік щорічного абсолютного приросту світового населення припадає лише на 10 країн, причому 36 % його — на Індію та Китай. При цьому, згідно з прогнозом 2000 р., у 39 країнах кількість населення до 2050 р. буде меншою порівняно із сучасною. Найбільше скорочення кількості населення очікується в Естонії (–46,1 %), Болгарії (–43,0 %), Україні (–39,6 %), Грузії (–38,8 %), Гайані (–33,7 %) та Росії (–28,3%)» [22, с. 347].

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Дати класифікацію демографічних прогнозів.
2. Основні методи демографічного прогнозування.
3. Зміст прогнозних сценаріїв, їх призначення.
4. Розкрити значення демографічних прогнозів. Навести конкретні приклади.
5. Актуальні проблеми демографічного прогнозування, які потребують вирішення.
6. В чому полягає сутність методу «пересування віків»?

СІМ'Я ЯК ОБ'ЄКТ ДЕМОГРАФІЇ

Одним із найважливіших соціальних інститутів, який забезпечує відтворення генерацій людей, є сім'я. Це первинний осередок відтворення населення. Сім'я — один з основних об'єктів демографічної політики. Сутність цієї категорії визначають як невелику групу людей, яка базується на шлюбі або кровній спорідненості. Члени цієї групи пов'язані спільністю побуту та бюджету, а також взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою.

Передумовою створення сім'ї, а відтак і народження дітей є шлюб, що укладається між чоловіком і жінкою як санкціонована й регульована суспільством форма відносин між ними, яка визначає їхні права й обов'язки один щодо одного і щодо дітей.

Протилежною подією щодо укладення шлюбу є його припинення, тобто розпад шлюбного союзу в результаті смерті одного із членів подружжя або розірвання шлюбу (розлучення). Демографічна історія свідчить про еволюцію шлюбу та сім'ї, яка, особливо в останні десятиріччя ХХ ст., супроводжувалася негативними наслідками, зокрема збільшенням частоти розлучень, кількості неповних сімей та масштабів позашлюбної народжуваності. Демографічні дослідження свідчать, що такі чинники негативно впливають на відтворення населення в цілому й окремі його складові (мається на увазі значне скорочення народжуваності, виникнення соціальних конфліктів та ін.).

У демографії часто використовується термін “шлюбність”, що означає утворення шлюбних (подружніх) пар у населенні, включаючи укладення як перших, так і повторних шлюбів. Разом з процесами овдовіння (припинення шлюбу, викликане смертю одного з членів подружжя) та розлучуваності (припинення шлюбу внаслідок його розірвання) шлюбність визначає відтворення шлюбної структури населення, тобто сукупності переходів особи з однієї категорії шлюбного стану в іншу*.

Для кількісної характеристики шлюбності використовується показник — загальний коефіцієнт шлюбності, який дорівнює кількості укладених шлюбів (за рік) в розрахунок на 1000 чоловік населення.

* Шлюбний стан — це стан особи стосовно інституції шлюбу. Він може бути чотирьох категорій — хто ніколи не перебував у шлюбі, хто перебуває у шлюбі, овдовілий, розлучений.

В Україні з 1919 року почалися систематичні роботи щодо вивчення сімейно-шлюбних стосунків у країні, включаючи ретроспективні дослідження із залученням дореволюційних матеріалів. Значний внесок у розробку зазначених проблем зробили вчені-демографи М. В. Птуха, А. П. Хоменко, Ю. О. Корчак-Чепурківський, М. М. Трацевський, П. І. Пустоход. Використовуючи результати їхніх досліджень, а також матеріали статистичних органів, можна простежити динаміку шлюбності в Україні за досить тривалий час (табл. 10).

Як соціальний інститут сім'я виконує певні функції й характеризується структурою та розподілом ролей між членами сім'ї.

У функціях сім'ї відображається система взаємодії сім'ї та суспільства і сім'ї та особистості. У процесі еволюції суспільства змінювались вимоги до сім'ї, а це у свою чергу змінювало зміст та значимість окремих її функцій. Найважливішою функцією сім'ї було й залишається народження та виховання дітей. Така ж функція сім'ї, як надання певного соціального статусу всім її членам, втратила своє значення. Основними функціями, які притаманні сучасній сім'ї, є: «репродуктивна, виховна, господарсько-економічна, рекреативна (взаємодопомога, підтримка здоров'я, організація дозвілля та відпочинку), комунікативна та регулятивна (включаючи первинний соціальний контроль та реалізацію влади й авторитету в сім'ї)» [25, с. 431].

Таблиця 10

Динаміка загальних коефіцієнтів шлюбності в Україні*

Роки	Загальний коефіцієнт шлюбності, %	Роки	Загальний коефіцієнт шлюбності, %
1867–1870	10,1	1985	9,6
1896–1900	8,7	1989	9,5
1911–1914	7,9	1990	9,3
1929	11,2	1995	8,4
1951–1955	10,4	1998	6,3
1966–1970	9,5	1999	6,9
1976–1980	10,2	2000	5,5

* *Прибиткова І. М.* Основи демографії. — К.: АртЕк, 1995. — С. 213.; — Статистичний щорічник України, 2000. — К.: Техніка, 2001. — С. 180.

Структура сім'ї — це сукупність відносин між її членами: родинні, духовні, моральні, а також відносини влади й авторитету тощо.

У літературі вирізняють авторитарну структуру й авторитарні сім'ї. Для таких сімей характерне суворе підпорядкування дружини чоловіку і така ж сувора дисципліна у взаємовідносинах батьків і дітей.

Демократичні сім'ї характеризуються розподілом ролей між членами сім'ї (між чоловіком і дружиною) відповідно до особистих якостей, рівноправною участю їх у прийнятті рішень, добровільним розподілом домашніх обов'язків та обов'язків щодо виховання дітей. В основі сімейних стосунків лежить не примушування, а усвідомлення своїх обов'язків. Розвиток суспільства сприяв суттєвим змінам у сімейних відносинах. Це, зокрема, проявилось у тому, що жінки значною мірою почали брати участь у виробничій діяльності, підвищилась їхня роль в економічному забезпеченні сім'ї. Такий перебіг подій мав позитивні наслідки — розвиток особистості жінки-матері, рівноправність подружніх відносин. Але водночас це негативно вплинуло на демографічну поведінку, зумовило зниження народжуваності та збільшення розлучуваності.

У зв'язку з цим у соціальній та демографічній літературі набули поширення уявлення про можливість заміни існуючих шлюбно-сімейних відносин новими формами сім'ї, про їх розпад та «смерть» сім'ї. Проте поглиблені дослідження переконливо доводять, що сучасні тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин (зниження рівня народжуваності, збільшення частоти розлучень, збільшення кількості неповних сімей, збільшення кількості одинаків) характеризують не їх розпад, а складність соціально обумовленої трансформації інституту сім'ї та її функцій [25, с. 431].

Оскільки сім'я — це важливе багатофункціональне соціальне утворення, вона є об'єктом дослідження багатьох суспільних наук. Крім демографії різні аспекти життєдіяльності сім'ї вивчають соціологія, економіка, право, етнографія, психологія, педагогіка. Соціологія досліджує сім'ю з точки зору виконання нею певних соціальних функцій. Психологія основну увагу зосереджує на міжособистісних відносинах в сім'ї. Для економіки головними функціями сім'ї як домогосподарства є формування потреб у різноманітних благах.

Право вивчає юридичні основи створення та розвитку сім'ї, регламентує взаємовідносини між її членами. У центрі уваги етнографії — особливості звичаїв життя та побуту сімей з різними етнічними ха-

рактиками. Демографію насамперед цікавить роль сім'ї та сімейної структури у відтворенні населення. Тобто основною функцією сім'ї демографія вважає народження та виховання дітей, а також відтворення життя дорослих її членів, які поєднані між собою родинними зв'язками.

Потрібно звернути увагу та те, що залежно від конкретного аспекту дослідження спостерігаються певні відмінності у визначенні сім'ї різними науками, виокремленні ними тих чи інших її особливостей. «Так, для демографії наявність юридично оформлених відносин між подружжям не має вирішального значення, в той час як для правознавства це лежить в центрі уваги, для педагогіки вивчення сім'ї без дітей позбавлене сенсу, хоча для соціології воно становить певний інтерес тощо. Разом з тим, вивчаючи різні сторони одного й того ж об'єкта — сім'ї, всі ці науки взаємно доповнюють одна одну» [25, с. 431].

Отже, на сучасному етапі, коли, по-перше, ускладнюються традиційні й виникають нові відносини сім'ї та суспільства, і, по-друге, значного розвитку набувають дослідження окремих аспектів життєдіяльності сім'ї різними науками, розкриття закономірностей функціонування та розвитку сім'ї стає можливим лише за умови комплексного підходу в її дослідженні, об'єднання зусиль різних наук.

У дослідженні сімей залежно від структури родинних зв'язків вирізняють кілька типів сімей, а саме:

- проста, або нуклеарна сім'я — сім'я, що складається з чоловіка, дружини та дітей, які не перебувають у шлюбі. Цей тип сім'ї поширений найбільше;
- розширена, або складна сім'я — особливістю цієї сім'ї є те, що хтось із дітей у сім'ї перебуває в шлюбі. Так, сім'я може включати три й більше поколінь або дві й більше нуклеарних сім'ї, якщо вони разом проживають і ведуть спільне господарство. Сім'ї також поділяють на повні, до складу яких входять і чоловік, і жінка, та неповні, де є тільки один із подружжя.

Як уже наголошувалося, демографія вивчає сім'ю як соціальну інституцію, яка забезпечує відтворення населення. Тому найбільша увага приділяється репродуктивній функції сім'ї, але у зв'язку з іншими соціальними функціями. Демографія досліджує також власне процес утворення та розвитку сім'ї, або її демографічний розвиток. Вивчаються зміни у складі сім'ї, які безпосередньо впливають на

відтворення населення: укладення шлюбу, народження дітей, розлучення чи смерть одного із членів сім'ї, утворення молодого сім'ї.

У розвитку сім'ї вирізняють кілька етапів, які утворюють сімейний цикл, або життєвий цикл сім'ї.

Сімейний цикл поділяється на окремі стадії чи фази, які вирізняються певними соціальними та економічними рисами: утворення сім'ї — укладення шлюбу; початок дітонародження — народження першої дитини; закінчення дітонародження — народження останньої дитини; «порожнє гніздо» — укладення шлюбу з відділенням із сім'ї останньої дитини; припинення існування сім'ї — смерть одного з подружжя.

Життєвий цикл сім'ї інколи називають моделлю сім'ї, або моделлю розвитку сім'ї. При вивченні розвитку сім'ї важливою характеристикою є тривалість шлюбу подружжя. Причинами припинення шлюбу можуть бути смерть одного із подружжя або розлучення.

Кожен член сім'ї протягом її життєвого циклу змінює свій сімейний стан (дитина, батько (мати)), а, відповідно, змінюються і його соціальні ролі в сім'ї та місце в сімейній структурі населення. З переходом сім'ї з однієї фази в іншу змінюється її демографічний склад, тобто змінюється розподіл членів сім'ї за певними ознаками, які мають суттєве значення з точки зору відтворення населення.

Найважливішими характеристиками складу сім'ї є наявність у ній обох чи лише одного з батьків, їхній вік, кількість дітей та ін. Демографічний склад сім'ї визначає її демографічний тип, що відповідає певній стадії (фазі) сімейного циклу. При переході з однієї фази до іншої тип сім'ї може змінюватись, а може залишатися незмінним. Так, при укладенні шлюбу старшою дитиною тип сім'ї змінюється, вона стає розширеною, або складною. Якщо ж у сім'ї народилася ще одна дитина, то вона (сім'я) залишається простою (нуклеарною).

«Демографія вивчає не окремі сім'ї, а їх сукупності. Оскільки процес утворення та розвитку сімей, переходу їх з однієї стадії до іншої відбувається безперервно, населення завжди складається з сімей, які перебувають на різних стадіях життєвого циклу. Розподіл цих сімей за типами, що відповідають різним стадіям, а їхніх членів за сімейним станом утворює сімейний склад населення» [25, с. 433]. Сімейний склад населення називають ще сімейною структурою населення. Від цього поняття слід відрізнити склад сім'ї, що означає розподіл членів однієї сім'ї за демографічними та соціально-економічними ознаками.

Іншими словами, сімейний склад населення можна подати у вигляді групувань сімей за певними характеристиками, а саме «кількістю членів сім'ї, кількістю дітей у сім'ї, кількістю зайнятих та утриманців у сім'ї тощо, а також групування за цими самими характеристиками членів усіх сімей. Загальноприйнятої системи показників сімейного складу населення немає, а сам він вивчений недостатньо глибоко. Відомості про нього отримують лише за даними переписів або обстежень населення, позаяк поточний облік його змін не ведеться. Тому дані про сімейний склад населення завжди являють собою поперечний зріз сукупності сімей, які перебувають на різних стадіях життєвого циклу й характеризують процес його змін лише побічно» [33, с. 204].

Сімейний склад населення залежить від його віково-статевої та шлюбної структури, а також від таких демографічних процесів, як народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність.

Кількість сімей, які утворюються, визначається кількістю в населенні людей, які можуть укласти шлюб, та їх віком. Крім того, має значення подальша поведінка молодих подружжів: залишаються вони зі своїми батьками чи стають окремими сім'ями.

У демографічній літературі зауважуються тісні зв'язки процесів відтворення населення та відтворення сімей і водночас наголошується, що вивчені вони недостатньо. Така ситуація пов'язана з методологічною складністю здійснення відповідного аналізу, виявлення кількісних взаємозв'язків, що зумовлено неоднозначністю процесів, які досліджуються. Сімейний склад населення в демографії, з одного боку, розглядається як передумова певних демографічних подій, з іншого — як їх результат. Стосовно демографічної поведінки наголошується, що вона «безпосередньо залежить від умов та способу життя сім'ї, у зв'язку з чим детермінація та фактори демографічних процесів вивчаються на мікрорівні, тобто на рівні окремої сім'ї. Проте демографічного значення вони набувають на рівні сукупності сімей. Тому якісний аналіз цих факторів у теоретичному аспекті має бути органічно взаємопов'язаний з кількісним аналізом частоти їх виникнення в різних групах населення, що може виявити закономірності, які на рівні окремої сім'ї не проявляються» [25, с. 433].

Як уже зазначалося, джерелом інформації про сім'ї є переписи й обстеження населення. Важливе значення має визначення сім'ї як одиниці обліку. Більшість країн такою одиницею визнали «домогосподар-

ство», яке являє собою, насамперед, економічний осередок, що складається з осіб, які спільно проживають і ведуть господарство, а також їхніх родичів або найманих працівників. Відповідно до рекомендацій Статистичної комісії ООН, поняття «домогосподарство» базується на побутовому укладі, в рамках якого окремі особи чи групи осіб забезпечують себе харчуванням і всім необхідним для життя. Воно може складатися з однієї людини, котра живе самотійно, або кількох людей, як пов'язаних, так і не пов'язаних родинними стосунками... Сім'я у вузькому розумінні визначається як група осіб, що проживають спільно в одному домогосподарстві й перебувають між собою в родинних відносинах, або пов'язані відносинами, що впливають зі шлюбу [25, с. 433].

Визначення «домогосподарств» й особливості їх обліку залежать від конкретних соціально-економічних умов і відрізняються в окремих країнах. У більшості економічно розвинених країн, оскільки в основному домогосподарства складаються виключно з родичів, категорії «домогосподарство» і «сім'я» збігаються.

Спеціальні дослідження дають певні уявлення про еволюцію сім'ї. Вони показують, що зміни структури і типів сім'ї відбувались у міру настання відповідної фази демографічного переходу. Як відомо, перша фаза демографічного переходу характеризувалася високою народжуваністю та смертністю, яка знижувалась високими темпами. На цьому етапі спостерігалось збільшення частки великих і скорочення частки невеликих сімей, незначне збільшення середньої величини сім'ї, стабільність частки простих сімей та збільшення частки самотніх.

Для другої фази демографічного переходу, коли відбувалося скорочення народжуваності, характерним було зменшення частки великих і збільшення частки малих сімей, зменшення середньої величини сім'ї, збільшення частки простих і скорочення частки складних сімей.

Тобто тенденція зменшення розміру сім'ї проявилася поряд зі зниженням народжуваності.

Сучасний стан розвитку сім'ї характеризується більшим поширенням простої сім'ї, яка складається з батьків і дітей. Це обумовлюється намаганням молодих сімей відокремлюватися від батьківських. Для економічно розвинених країн, крім відокремлення від батьків одружених дітей, характерний вихід із батьківських сімей і неодружених дорослих дітей (від'їзд їх на навчання, на роботу, часто, навіть, в іншу країну).

Нуклеаризація сім'ї має місце і в Україні, спостерігається тенденція до переважання молодіжної сім'ї та зменшення її середнього

розміру. Так, якщо в 1959 р. середній розмір сім'ї становив 3,53 чол., то в 1970 р. — 3,44, 1979 р. — 3,26, а в 1989 р. — 320 чол. Динаміка різних типів сімей в Україні подана в табл. 11.

Таблиця 11

Розподіл сімей за типами в Україні у 1970–1989 роках, % [33, с. 223]

Розподіл населення за місцевістю проживання	Рік	Повні сім'ї (з шлюбними парами)			Неповні сім'ї (нуклеарні та складні) й інші «уламкові» сім'ї (бабуся із онуком, тітка з небожем, дві сестри тощо)
		Нуклеарні (подружжя пара з дітьми або без дітей)	Складні		
			з однією шлюбною парою та одним із батьків членів подружжя або з іншими родичами	з двома та більше шлюбними парами, із одним із батьків членів подружжя або без нього, з іншими родичами або без них	
Населення загалом	1970	63,8	16,1	4,5	15,6
	1979	66,7	13,5	4,5	15,3
	1989	65,3	12,9	5,4	16,4
Міське населення	1970	64,6	14,0	4,0	14,4
	1979	68,4	12,0	4,1	15,5
	1989	65,3	12,2	5,0	17,5
Сільське населення	1970	60,5	18,1	4,8	16,6
	1979	64,0	15,8	5,0	15,2
	1989	65,4	14,6	6,1	13,9

Загальний сімейний стан населення України характеризується тим, що переважна його частина (88,6 % станом на 1989 р.) проживала в сім'ях, кількість самотніх становила 6,1 %.

Сучасна трансформація сім'ї відбувається на тлі специфічних проблем перехідного періоду, що ускладнює її проблеми. Через це особливого значення набуває розробка методологічних питань комплексних досліджень проблем сім'ї, вироблення нових концепцій її розвитку, які б враховували сучасні реалії й були надійною основою адекватної сімейної політики. Фахівці вважають нагальною потребу розробки ефективної моделі інтеграції сім'ї в механізм забезпечення розвитку економіки й людності країни. Адже сім'я забезпечує зв'язок макро- і мікропроцесів і сама структурно-функціонально трансформується під їх впливом.

Найважливішими положеннями нової концепції розвитку сім'ї визнаються: «уточнення місця сім'ї в системі ланцюгів економічного та демографічного «виробництва» в Україні в нових умовах; з'ясування особливостей сучасної проблемної ситуації в системі трансформації шлюбно-сімейних процесів і структур; визначення стратегій і провідних орієнтирів структурної переорієнтації демографічної політики та соціального захисту населення як засобу здійснення цієї політики в умовах перехідної економіки» [51, с. 20].

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Сутність сім'ї як об'єкта демографії.
2. Сім'я та її життєвий цикл.
3. Які процеси впливають на демографічний розвиток сім'ї?
4. Сімейний склад (сімейна структура) населення.
5. Які основні тенденції зміни кількості та складу сімей на сучасному етапі?
6. У чому полягають підходи у вивченні сім'ї в таких науках, як соціологія, економіка, етнографія, педагогіка, право?
7. Поняття «сім'я» і «домогосподарство».

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕМОГРАФІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Відтворення населення залежить від багатьох факторів, які визначають умови життя окремих людей та їхніх сімей у широкому розумінні. Під впливом цих факторів у людей формуються певні демографічні потреби, які реалізуються в їхній демографічній поведінці. У свою чергу характер, масштаби та інтенсивність демографічних процесів впливає на формування та зміни соціально-економічних умов.

Вивчення проблем взаємозв'язку економічних та демографічних факторів має давню історію. В докапіталістичну епоху проблеми взаємозв'язку демографічного й економічного розвитку розглядалися з позицій географічного детермінізму, тобто демографічна динаміка пояснювалася природною та біологічною обумовленістю. Для тих часів був характерний дещо спрощений підхід до проблеми співвідношення населення і ресурсів, допускалася як можливість перенаселення, так і недонаселення.

«У V ст. до н. е. китайський філософ Конфуцій вперше порушив питання про оптимальну чисельність населення в контексті можливості існування певного ідеального співвідношення між кількістю землі та населення.

Античні філософи Платон та Арістотель розглядали проблему перенаселення як найгострішу соціальну проблему, ставлячи її в залежність від забезпеченості земельними ресурсами» [42, с. 19].

Мислителі феодальної епохи теж надавали великого значення співвідношенню населення та ресурсів. При цьому одні з них вважали, що швидке збільшення кількості населення приведе до позитивних наслідків, інші, навпаки, застерігали від наслідків негативних. Представниками першої точки зору були Т. Мор, Т. Кампанелла, Ф. Аквінський. Пізніше послідовниками цих ідей були Т. Мен, А. Сера, С. Фортрей. Вони вважали, що основу могутності та багатства держави становить саме велику кількість населення, в тому числі трудове населення.

Водночас прихильники іншої точки зору (Д. Таунсенд, Р. Уоллес) у швидкому збільшенні кількості населення вбачали загрозу перенаселення.

У подальшому, на межі XVIII–XIX ст., щодо оцінки співвідношення збільшення населення та розвитку суспільства утвердився політико-економічний підхід. Класики політекономії (А. Сміт та Д. Рікардо) центральним аспектом збільшення кількості населення визначили економічний аспект, а саме, співвідношення кількості населення та відтворення робочої сили.

Ця проблема «визначила зміст сформульованого А. Смітом економічного закону збільшення населення як закону взаємозв'язку збільшення кількості населення й відтворення робочої сили: «Попит на людей, як і попит на будь-який інший товар, регулює виробництво людей, прискорює його, коли воно відбувається дуже повільно, стримує, якщо воно відбувається дуже швидко. Саме цей попит регулює й визначає розмноження роду людського в усіх країнах світу, в Північній Америці, Європі та Китаї; він обумовлює швидке розмноження людей в першій, повільне та поступове — у другій і утримує населення на стаціонарному рівні в Китаї» [42, с. 20].

Основними факторами, які визначають збільшення кількості населення, А. Сміт називав розміри залученої до сільськогосподарського обороту землі та ефективність її використання. Виходячи з цього та враховуючи обмеженість земельних ресурсів, Д. Рікардо зробив висновок про тиск населення на засоби існування. Основним висновком класиків політичної економії в цьому контексті стало твердження, що кількість населення та темпи його збільшення є своєрідною похідною від економічних і природно-кліматичних факторів.

Отже, динаміка економічного зростання і демографічного розвитку має суперечливий характер. В епоху промислового перевороту це знайшло вираження в теорії Т. Р. Мальтуса. За цією теорією причини соціальних бід, політичних потрясінь та екологічних катастроф пояснюються необмеженим збільшення населення, що зумовлюється біологічною природою відтворення населення. Основними положеннями теорії Т. Р. Мальтуса були «закон зниження продуктивності в сільському господарстві» та «принцип демографічного тиску на засоби існування». Основоположники марксизму пов'язували закономірності демографічного розвитку із законами соціально-економічного розвитку різних суспільних систем.

Промислова революція у другій половині XIX — першій половині XX ст., перехід від доіндустріальної економіки до індустріальної системи розвитку продуктивних сил зумовили суттєві зміни в демографічних процесах, а це, у свою чергу, вимагало поглиблення дос-

лідження взаємозв'язків соціально-економічних та демографічних процесів. За таких обставин почала розвиватись теорія демографічного переходу.

«Схема демографічного переходу виникла на початку ХХ ст. завдяки узагальненню накопичених статистичних даних про демографічну динаміку у країнах Західної Європи. Сутність процесів демографічного переходу полягає у зміні типів відтворення населення від традиційного, що базується на високій народжуваності й високій смертності, а отже, швидкій зміні поколінь через низку перехідних етапів, до сучасного типу відтворення населення, який базується на низькій народжуваності та низькій смертності, що обумовлюють високу економічну ефективність поколінь.

Проте теорія демографічного переходу описує переважно еволюцію складників відтворення населення: народжуваності та смертності. Остаточної відповіді на питання, що є вирішальним у взаємодії економічної та демографічної систем — технічний прогрес і збільшення доходів на душу населення визначають демографічну динаміку чи, навпаки, збільшення населення є фактором зростання виробництва — вона не дає» [42, с. 22].

Особливості демографічної динаміки на сучасному етапі, як у світі загалом, так і в окремих країнах, значно посилює актуальність проблем взаємозв'язку соціально-економічного та демографічного розвитку. Нині практично загально визнаним є те, що майбутнє світової цивілізації визначається насамперед «людським фактором». Тому необхідно враховувати вплив цього фактора на всі сфери життя суспільства, так само, як і вплив соціально-економічних та інших умов на стан індивіда та його демографічну поведінку. Нині в демографічній науці сформувалося кілька напрямків вивчення механізмів взаємозв'язку економічних та демографічних процесів.

У найбільш узагальненому вигляді можна сказати, що один з напрямків орієнтується на мікрорівень. Вихідним положенням для таких досліджень є передбачення наявності певних зовнішніх причин, які впливають на формування демографічних тенденцій. Отже, завдання полягає у виявленні цих причин, їх класифікації та кількісному визначенні сили їх впливу на інтенсивність демографічних процесів. Такий аналіз охоплює вивчення економіки домогосподарства, економічних аспектів шлюбно-сімейних відносин, народжуваності й тривалості життя.

Другим напрямком є дослідження на макрорівні. Об'єктом дослідження в цьому випадку є вплив на демографічні процеси культурного, політичного та економічного розвитку. Цей напрямок пов'язаний з розробкою макроекономічних теорій, обумовленою підвищенням інтересу, зокрема, до проблем державного регулювання соціально-економічного розвитку. Безпосередня реалізація цього напрямку проявилась у розвитку економіко-демографічного моделювання. Економіко-демографічна модель — це математично формалізована концепція функціонування економічної системи як єдиного цілого. Особливість таких моделей полягає в тому, що поряд з такими інтегральними показниками розвитку народного господарства, як сукупний суспільний продукт чи національний дохід, факторами економічного зростання розглядаються чисельність і структуру населення. Економіко-демографічні моделі показують, якою мірою взаємодія демографічного фактора з іншими змінними економічного процесу (нормою капіталовкладень, нормою накопичення, показниками ефективності) визначає темпи зростання економіки, що дає змогу отримати кількісну оцінку ролі окремих змінних у тенденціях розвитку економічної системи.

Не розглядаючи докладно економіко-демографічні моделі, зазначимо, що розвиваються вони в напрямку розширення кількості показників, взаємозв'язок між якими досліджується (наприклад, визначення взаємозв'язків між тенденціями народжуваності та споживанням, накопиченням, зайнятістю, доходом на душу населення тощо).

Складність дослідження взаємозв'язків між окремими процесами зумовлюється тим, що характер їх впливу не залишається постійним, а з часом змінюється. Наприклад, «вплив підвищення рівня доходу на душу населення на зниження смертності можливий доти, доки дохід не досягне певної величини, після чого його вплив на рівень смертності знижується. Накопичення на душу населення збільшується лінійно із збільшення доходу на душу населення, доки останній не досягне високих рівнів, коли подальше його збільшення не може змінити норми накопичень. Народжуваність визначається ширшим колом факторів, але до певного моменту переважає прагнення до збільшення кількості дітей в сім'ї. Після досягнення цього моменту при подальшому збільшенні доходів народжуваність зменшуватиметься [42, с. 26].

Загальний висновок макроекономічних теорій зводиться до економічної невиправданості високих темпів збільшення кількості населення у слаборозвинених країнах.

Досвід свідчить, що необхідно враховувати демографічні фактори у розробці соціальних і економічних програм.

Одним із прикладів взаємозв'язку демографічних характеристик та економічних категорій може бути формування робочої сили. Остання є тією частиною населення, яка фактично бере або може брати участь у виробництві товарів і послуг. Конкретна кількість робочої сили визначається кількістю населення, його віково-статевою структурою та повіковими коефіцієнтами участі. Оскільки кількість населення та його віково-статева структура залежать від народжуваності, то темпи народжуваності слід розглядати як одну з найважливіших детермінант кількості робочої сили, а відтак і пропозиції робочої сили на ринку праці.

Повікові коефіцієнти участі характеризують ступінь участі в безпосередній трудовій діяльності певних вікових груп. Зміни цього показника зумовлюються відмінностями в рівнях повікової народжуваності, які є демографічними характеристиками. Крім того, коефіцієнт участі залежить від складу сім'ї, шлюбного стану. Конкретні рівні коефіцієнтів участі можуть залежати також від інших обставин: економічної кон'юнктури, зміни орієнтації економіки на розвиток сфери послуг, стану здоров'я населення, умов отримання освіти тощо.

Вивчення зв'язку рівня народжуваності і зайнятості на мікрорівні (на рівні окремої сім'ї) зводиться до встановлення залежності між зайнятістю жінки в домашньому господарстві та суспільному виробництві й кількістю дітей у сім'ї. Спеціальні дослідження показують, що в середньому найбільші витрати пов'язані з народженням першої дитини. За даними щодо США «зниження зайнятості матерів на виробництві спостерігається протягом перших 12 років після народження дитини, що призводить до зниження професійної кваліфікації жінки. У всіх методиках ігнорується участь дитини в домашньому, а в країнах, що розвиваються, — і в позадомашньому секторі. У сучасному макроекономічному аналізі доходів населення використовується так званий ефект робочої сили батька, який характеризує компенсацію падіння зайнятості жінки при народженні дитини. Так, у США частка зайнятих батьків у двох або більше місцях збільшується від 6 %, у разі відсутності дітей до 11,3 % за наявності 5 дітей» [42, с. 34].

На основі моделей було встановлено такі напрямки впливу демографічних факторів на ринок праці:

- протягом життя одного покоління існуючі тенденції народжуваності не впливають на пропозицію нової робочої сили, але змінюють мотивації до праці у чоловіків і жінок з народженням дітей;

- смертність населення у працездатному віці безпосередньо впливає на кількість робочої сили;
- міграція суттєво впливає на зміну якості та кількості робочої сили;
- зміни віково-статевих коефіцієнтів участі в робочій силі зумовлюються переважно економічними причинами [42, с. 34].

Демографічну детермінованість економічних і соціальних процесів, як доводять дослідження, можна підтвердити і зв'язком динаміки віково-статевої структури населення та зрушень у сфері зайнятості, участі окремих груп населення у створенні та споживанні суспільного продукту, а також зміни в соціальній сфері. Останнє залежить від змін у співвідношенні основних вікових груп населення: молодших за працездатний вік, працездатного віку і старших за працездатний вік. Як відомо, у створенні суспільного продукту бере участь лише населення у працездатному віці (кількість його визначається віково-статевою структурою, рівнем народжуваності й рівнем смертності населення у працездатному віці). Дві інші категорії — це діти (населення до працездатного віку) та пенсіонери (населення після працездатного віку). Зміни кількості населення цих категорій збільшують (зменшують) так зване демографічне навантаження на населення у працездатному віці. Збільшення кількості непрацездатних осіб у розрахунку на одного працездатного потребує підвищення ефективності його праці, аби не знижувався досягнутий рівень життя. Слід звернути увагу також на структуру населення в непрацездатному віці. Збільшення частки населення у віці молодшому за працездатний може розцінюватися позитивно з точки зору перспективи вступу цієї категорії у працездатний вік і включення її у створення матеріальних і духовних благ. Навантаження ж на одного працездатного буде зменшуватись. Навпаки, зростання частки осіб у післяпрацездатному віці зумовить збільшення демографічного навантаження і в майбутньому (за незмінності інших умов).

Віково-статєва диференція населення суттєво впливає і на структуру попиту на товари й послуги. Хоча кількісне визначення цього впливу ускладнюється відсутністю відповідних даних у достатніх обсягах.

Важливим соціально-економічним критерієм, що характеризує трудовий потенціал, є трудова активність населення, яка значною мірою залежить від віку та здоров'я особи, а також відрізняється за статтю. «З віком змінюються і фізіологічні можливості людей, особливо здатність успішно долати короткотермінові, але значні за вели-

чиною силові та психічні навантаження. Водночас люди середнього віку й меншою мірою старшого віку, використовуючи накопичений досвід, тривалі рівномірні навантаження переносять краще. Проте цей досвід виявляється менш корисним, коли змінюється вид діяльності або повністю змінюється виробниче обладнання та звичний досвід і стиль роботи» [12, с. 119]. Крім того, існують відмінності в повіковій динаміці трудової активності залежно від статі. Так, у чоловіків найвищих показників трудова активність досягає в період від 30 до 39 років і до 50 років змінюється мало. Для жінок у віці 25–40 років характерні тимчасові припинення участі у виробництві у зв'язку з народженням дитини.

У сучасних умовах особливої актуальності набуває дослідження наслідків міграції. Зміни інтенсивності міграції зумовлюють відмінності у смертності, народжуваності, а також у співвідношенні кількості працездатного й непрацездатного населення. Міграція також зумовлює безпосередньо економічні наслідки. Зокрема, наслідки вимушеної міграції, проблеми біженців, вплив міграції на зайнятість та безробіття.

Здійснення демографічно-економічних досліджень передбачає використання певного методичного інструментарію. Одним із таких методів є розробка відповідних моделей (про них йшлося раніше). Тут слід наголосити, що цей метод дуже складний як з точки зору концептуальних положень, так і в плані інформаційного забезпечення. В науці робляться спроби застосовувати балансові методи для з'ясування впливу демографічних факторів на економічні процеси. Теоретично допускається можливість побудови балансу трудової діяльності певного реального покоління. «Його можна уявити як порівняння витрат суспільства на виховання й навчання, медичне обслуговування підростаючого покоління з внеском цього покоління за період трудової діяльності. У витратну частину слід включити і пенсійні виплати, а також втрати робочого часу й витрати на охорону здоров'я, навчання, спеціальні виплати у працездатному та післяпрацездатному віці. Такі оцінки вже здійснювалися, хоча в дещо іншій формі, Б. Ц. Урланісом. Вони показали, що величина «трудового внеску» поколінь значною мірою залежить від освітнього рівня населення. Водночас розрахунки, зроблені А. Андреевим та Л. Дарським, свідчать, що в окремих реальних поколінь може бути перевищення споживання над виробництвом як наслідок швидкого збільшення споживання в умовах економічного зростання, пізнього

початку та раннього закінчення трудової діяльності. Але цей «збиток» може покриватися іншими поколіннями, і такого роду баланс для гіпотетичних поколінь (як сукупності поколінь, що живуть одночасно), залишається позитивним у сенсі перевищення виробництва над споживанням [12, с. 123].

Вивчаючи взаємозв'язки демографічних і соціально-економічних процесів, необхідно врахувати деякі методологічні положення:

- взаємозв'язки економічних та демографічних процесів є динамічними, вони мають не функціональний, а кореляційний характер, тобто зміна одного процесу не зумовлює зміну іншого в тому ж напрямку і в тих же масштабах;

- наявність так званого часового лагу, тобто терміну, що розділяє зміни у процесах, які розглядаються. Наприклад, трансформація віково-статевої структури відбувається повільно, тоді як зміни освітнього рівня чи професійного складу населення відбуваються відносно швидко;

- необхідність встановлення не лише характеру взаємовпливу процесів, які вивчаються, а й оцінки величини та швидкості зміни одних процесів у разі зміни інших;

- надійність отриманих завдяки аналізу результатів забезпечується якомога повнішим охопленням факторів;

- взаємозв'язок демографічних та економічних процесів може бути безпосереднім і опосередкованим.

Прикладом першого є вплив кількості населення у працездатному віці на оцінку економічного, зокрема трудового, потенціалу. Співвідношення працездатного та непрацездатного населення теж безпосередньо впливає на величину демографічного навантаження. Опосередкований зв'язок спостерігається тоді, коли вирізняються чимало інших факторів, в тому числі й демографічний. Це можна прослідкувати на прикладі обсягу та структури витрат і заощаджень, особи. Як відомо загалом, розмір особистих заощаджень залежить від доходів, рівня цін на споживчі товари, обсягу та характеру особистих потреб. Але конкретний вплив кожного з перелічених факторів модифікуватиметься залежно від таких демографічних характеристик, як вік сім'ї (молода сім'я чи сім'я пенсіонерів), кількість і вік утриманців у сім'ї та ін.

Викладене дає змогу зробити висновок, що дослідження, вивчення та моніторинг взаємозв'язків демографічних і соціально-економічних процесів є надзвичайно складною проблемою як у методо-

логічному, так і у виконавчому плані. Тут необхідне застосування демографічної та економічної теорії, методів системного аналізу, математичного моделювання, соціологічних опитувань тощо. Тому багато питань не до кінця розроблено навіть на рівні досліджень, інші – не доведені до конкретного практичного впровадження. Саме тому демографічні фактори ще не отримали належного врахування у проектних і програмних розробках. Водночас, на думку спеціалістів, складність розробки проблеми «компенсується її значимістю для обґрунтування соціально-демографічної та економічної політики країни, окремих програм» [12, с. 132].

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які погляди на взаємозв'язок демографічних та соціально-економічних процесів вам відомі?
2. Чим зумовлена необхідність врахування демографічних факторів на сучасному етапі?
3. У чому полягає сутність економіко-демографічного моделювання?
4. Які процеси, що відбуваються в населенні, вивчаються на мікро- та макроекономічному рівнях?
5. Назвіть основні напрямки впливу демографічних факторів на ринок праці.
6. Назвіть найважливіші методологічні положення, які слід врахувати при вивченні взаємозв'язків демографічних і соціально-економічних процесів.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

Серед глобальних проблем сучасності — таких як подолання відсталості країн, що розвиваються, продовольча та енергетична проблеми, проблеми ліквідації небезпечних хвороб і забруднення навколишнього природного середовища, — особливе місце належить демографічній проблемі. Важливість останньої зумовлюється тим, що фактично саме особливості демографічних процесів зумовлюють виникнення інших глобальних проблем.

Вся історія людського суспільства свідчить, що базовими в ієрархії інтересів будь-якого етносу чи держави завжди були й залишаються виживання та відтворення населення як у кількісному, так і в якісному відношенні. Загальною тенденцією зміни кількості населення світу в усі часи було постійне її збільшення і наявність регіональних відмінностей. Так, на початок нової ери, коли загальна кількість світового населення становила 250 млн чол., у Китаї налічувалось 73 млн, в Індії, включаючи Пакистан та Бангладеш, — 70 млн, у Європі — 37 млн чол. [42].

Збільшення кількості населення, незважаючи на значні його втрати внаслідок воєн та епідемій, продовжувалося і в наступні періоди. Відтак у середині другого тисячоліття населення світу становило 450 млн чол.

У зв'язку зі змінами в економічному розвитку почало спостерігатися прискорення темпів приросту населення, що особливо посилювалося після досягнення першого мільярда (1820–1830 рр.). Це явище в науці отримало назву «демографічний вибух», що, власне, означало різке збільшення кількості населення у зв'язку з високою народжуваністю поряд зі швидким скороченням смертності. Це стало можливим внаслідок прискорення економічного розвитку, що зумовило розвиток соціальної сфери, зокрема охорони здоров'я, дало можливість успішно боротися з інфекційними захворюваннями та масовими епідеміями й сприяло відтак відносному скороченню смертності. У цей період постійною тенденцією стало також збільшення середньої тривалості життя.

З другої половини XIX століття у країнах Європи (першою такою країною була Франція) почалося уповільнення темпів збільшення

кількості населення, хоч при досить високому їх рівні це не позначилося на змінах абсолютної кількості населення. Крім природного руху населення, суттєвий вплив на формування його кількості (особливо це стосується країн Європи і Північної Америки) починає здійснювати міграційний рух.

Особливо важливі як за масштабністю, так і за сутністю зрушення у світовій демографічній ситуації відбувалися в останньому сторіччі другого тисячоліття. Демографи зазначають, що саме в цей період найбільш яскраво проявились як «демографічний вибух», так і «демографічна криза». Насамперед для цього періоду характерні дуже високі темпи приросту населення світу в цілому. Це виявилось в інтенсивному скороченні терміну, протягом якого населення земної кулі збільшувалось на один мільярд. Так, якщо перший мільярд жителів планети сформувався майже за два тисячоліття, то другий — за 100 років (з 1830 по 1930 рік), третій — за 30 років (1960 рік), четвертий — за 15 років (1975 рік), п'ятий — менше 13 років. При цьому слід зауважити помітне збільшення показників абсолютного приросту населення світу у другій половині двадцятого сторіччя. У 50-х роках кількість населення світу в середньому за рік збільшувалася на 53,3 млн чол., у 60-х цей показник становив 66,7, у 70-х — 70,3, у 80-х — 86,4 і в 90-х — понад 90 млн чол. Відповідно до оцінок експертів ООН, такі тенденції в розвитку світової демографічної ситуації збережуться і в перші десятиліття XXI ст.

На тлі високих темпів збільшення кількості населення світу спостерігаються суттєві регіональні відмінності в характері демографічних процесів. У розвинених країнах відбувається просте відтворення населення, яке характеризується незначним приростом населення або відносно невисоким його абсолютним скороченням. У країнах з перехідною економікою в результаті стійкого переважання смертності над народжуваністю спостерігається депопуляція населення.

Тенденції демографічних змін у країнах, що розвиваються, у зв'язку з прогресом у медицині характеризуються зниженням смертності. Збереження високого рівня народжуваності зумовлює також усе ще швидкі темпи збільшення кількості населення. Тому в сучасних умовах одне з важливих питань, на яке шукають відповідь демографи, полягає в тому, чи знизиться рівень народжуваності в цих країнах такою ж мірою, як це свого часу відбулося в сучасних розвинених країнах, і чи відбудеться це раніше суттєвого зниження життєвого рівня [39].

У Китаї та країнах Південно-Східної Азії зараз спостерігається певне зниження темпів природного приросту населення, але, на думку спеціалістів, ці тенденції не зможуть найближчим часом суттєво зменшити абсолютний приріст населення світу. На частку країн Тропічної Африки, Близького та Середнього Сходу, а також Південної Азії припадає понад 80 % загального приросту світового населення.

Зміни кількості населення супроводжуються суттєвими зрушеннями в його віковій та сімейній структурі, співвідношенні міського і сільського населення, а також активізацією і суперечністю міграційних рухів.

Ситуацію, коли різко знижуються темпи збільшення кількості населення, рівень смертності перевищує рівень народжуваності, відбуваються негативні зрушення у складі населення, фахівці розцінюють як демографічну кризу. При цьому зазначається складність і неоднозначність такої ситуації як з точки зору її аналізу, так і щодо вироблення підходів впливу на неї. Зокрема, недоречно спрощувати її й пов'язувати виключно з сучасними кризовими умовами. Безперечно, що криза суттєво погіршила демографічну ситуацію. Хоча витоки сьогоднішніх демографічних проблем пов'язані як з історичним минулим окремих країн, так і з характерними еволюційними змінами демографічних процесів.

Крім проблеми кількісних змін населення світу й окремих країн, не менш, а можливо й більш важливою є проблема якості населення. Вирішальне значення якісних характеристик населення для долі та розвитку країн визнавалося дослідниками в різні історичні періоди.

Ще в V ст. до н. е. проблеми якості населення розглядав давньокитайський мислитель Конфуцій, вбачаючи їх у збереженні сімейних традицій, мотиваціях та життєвих принципах індивіда.

Пізніше (XVIII–XIX ст.) як один із чинників суспільного багатства, матеріальних умов виробництва якості населення характеризували Я. Більфельдт, Ф. Енгельс, А. Маршалл, А. Пігу та ін. Ширшому дослідженню якості населення у XX ст. присвячені праці таких дослідників демографів і економістів, як А. Сові, М. Блауг, Т. Шульц. Зокрема, А. Сові зауважував, що «демографія не обмежується проблемами народжуваності й смертності. Кількість людей, її зміна, структура населення впливають на всі сторони життя так само сильно, як і непомітно» [41].

Проблеми якості населення не залишилися поза увагою і членів Римського клубу. А. Печчеї серед основних характеристик якості населення називав стереотипи поведінки, відмову від орієнтації на нестримне збільшення споживання, обмеження збільшення кількості населення у країнах, що розвиваються, формування та реалізацію здібностей людської особистості [25, с. 178].

Характеризуючи важливе значення якості населення в суспільному прогресі, П. Сорокін наголошував, що доля будь-якого суспільства залежить насамперед від властивостей його членів. Одну з причин розквіту чи загибелі цілих народів він вбачав саме в різних якісних змінах населення в той чи інший бік [44].

У сучасних умовах економічної кризи та глибоко деформованого морального клімату на етапі переходу до ринкових відносин проблема якості населення набуває особливої гостроти й актуальності.

У науковій літературі приділяється певна увага дослідженню проблем якості населення. Проте їх розробка ще не закінчена, оскільки практично не вироблено єдиного підходу до тлумачення окремих понять, якісних характеристик і методичних підходів щодо їх визначення та оцінки. Це певною мірою пояснюється надзвичайною складністю, неоднозначністю та багатоаспектністю самого поняття «якість населення». А звідси й різноманітність підходів і методів оцінки якісних характеристик.

Більшість дослідників основними якісними характеристиками населення вважають здоров'я, освіту, кваліфікацію, культуру та моральність. Неоднозначність цих характеристик полягає, зокрема, в тому, що їх можна розглядати як визначальний соціально-економічний ресурс суспільства і як надзвичайно важливу соціальну цінність. У першому випадку аргументом є те, що саме від рівня інтелекту працівника залежать масштаби освоєння досягнень технічного прогресу, підвищення продуктивності праці й, зрештою, темпи соціально-економічного розвитку.

Соціальна цінність якості населення полягає в тому, що вона відображає можливості громадян для вільного розвитку, реалізації здібностей, творчого потенціалу [44].

У науковій літературі висловлюються думки з приводу доцільності трактувати якість населення як людський потенціал. При цьому слушно наголошується, що необхідною умовою реалізації цього потенціалу є відповідна якість життя, тобто відповідні еко-

номічні умови, соціальні відносини, правова захищеність та свобода громадян [36].

Найбільш вичерпні, узагальнюючі підходи пояснення сутності та значення якості населення наведено в Енциклопедичному словнику. Тут ця категорія визначається як сукупність властивостей, що характеризують відтворення населення в системі соціальних та природних відносин [25, с. 177]. Згідно з цим визначенням якості населення нерозривно пов'язана з життєдіяльністю людей і характеризує здатність населення реагувати на природні, технічні, екологічні, соціокультурні умови й пристосовувати їх до своїх змін і потреб.

З поняттям якості пов'язане поняття розвитку населення, яке, за визначенням Енциклопедичного словника, є процесом кількісних і якісних змін у населенні [25, с. 367]. Ці зміни стосуються характеру відтворення населення, рівня загальної та професійної освіти, здоров'я, міграції, розселення та якості життя. Відбуваються вони під впливом демографічних, соціально-економічних, медико-біологічних, інформаційних та природних процесів. Виняткове значення процесів розвитку населення зумовило посилення уваги до них з боку міжнародної громадськості. Розглядаючи розвиток населення як найважливіший індикатор і чинник суспільного розвитку, експерти ООН запровадили близьке до означеного поняття «людський розвиток» і розробили систему показників для його оцінки та методику їх розрахунків. Запропонований методичний апарат дає змогу робити міжнародні порівняння.

Вихідним положенням при цьому було визнання неможливості суспільного прогресу без реалізації трьох ключових цілей людини, які, по суті, відображають в агрегованому вигляді якісні характеристики як окремого індивіда, так і населення загалом [41]:

- «прожити довге і здорове життя»;
- розширити й оновити знання»;
- отримати доступ до засобів існування, які забезпечують достатній рівень життя».

Тобто людський розвиток передбачає збільшення доходів населення, поліпшення його здоров'я та освіти, збереження навколишнього середовища, забезпечення соціальних свобод і формування адекватних умов соціально-економічного розвитку. Для кількісної оцінки рівня людського розвитку експерти ООН спочатку запропонували показник «індекс людського розвитку», який потім було замінено на

«індекс розвитку людського потенціалу» (ІРЛП). Цей показник є агрегованим і включає оцінки тривалості життя, освітнього рівня дорослого населення та його доходів. Для розрахунку індексу розвитку людського потенціалу використовуються такі показники та їхні порогові значення:

- очікувана тривалість життя на певну дату — від 25 до 85 років;
- освіченість дорослого населення (частка освічених — від 0 до 100 %);
- індекс частки учнів початкових, середніх та вищих навчальних закладів у відповідній віковій групі — від 0 до 100 %;
- добробут, обсяг ВВП на одного жителя — від 100 до 40000 доларів.

Дані результатів розрахунку індексів розвитку людського потенціалу, виконаного в рамках ПРООН, за окремими країнами наведені в табл. 12, де країни об'єднані у три групи залежно від рівня індексу розвитку людського потенціалу: I група — від 0,900 до 0,960; II група — від 0,700 до 0,900; III група — від 0,650 до 0,700.

За оцінками експертів, до найменш розвинених країн належать ті, в яких індекс розвитку людського потенціалу не перевищує 0,500. Подані ж у таблиці країни мають високий (близько 1) або середній рівень розвитку. Разом з тим, спостерігається досить помітна диференціація за окремими країнами складових загального індексу. Наприклад, у першій групі практично всі країни за рівнем добробуту мають однакові показники. Але в результаті того, що в кожній країні по-своєму здійснюється розподіл благ, індекси очікуваної тривалості життя й доступності освіти відрізняються, загальний індекс розвитку людського потенціалу коливається в досить значних межах — від 0,960 до 0,913.

Узагальнення результатів досліджень розвитку демографічних процесів у їх соціально-економічній зумовленості дає змогу припустити, що в Україні демографічна ситуація також формується під впливом таких основних чинників:

- загальноосвітні еволюційні зміни в розвитку населення;
- специфічні умови різних історичних періодів;
- чинники, пов'язані з реформуванням економіки та кризовими явищами.

Україна належить до тих держав, де починаючи з 1991 року відсутній природний приріст населення, спостерігається абсолютне його скорочення. Останнім часом перевищення смертності над народжуваністю збільшується (табл. 13).

Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) в 1995 році* [34]

Країна	ІРЛП	В тому числі індекс		
		очікуваної три- валості життя	доступності освіти	рівня добробуту
I група країн				
Канада	0,960	0,90	0,99	0,99
Франція	0,946	0,90	0,96	0,99
США	0,943	0,86	0,98	0,99
Норвегія	0,943	0,88	0,97	0,99
Нідерланди	0,941	0,88	0,96	0,99
Японія	0,940	0,91	0,92	0,99
Швеція	0,936	0,89	0,93	0,99
Іспанія	0,935	0,88	0,95	0,98
Австрія	0,933	0,86	0,95	0,99
Бельгія	0,933	0,87	0,95	0,99
Австралія	0,932	0,89	0,92	0,99
Великобританія	0,932	0,86	0,95	0,99
Швейцарія	0,930	0,89	0,91	0,99
Данія	0,928	0,84	0,96	0,99
Німеччина	0,925	0,86	0,93	0,99
Греція	0,924	0,88	0,92	0,97
Італія	0,922	0,88	0,90	0,99
Ізраїль	0,913	0,88	0,88	0,98
II група країн				
Люксембург	0,900	0,85	0,85	1,00
Чехія	0,884	0,79	0,89	0,97
Польща	0,851	0,77	0,92	0,86
Бразилія	0,809	0,69	0,80	0,94
Білорусь	0,783	0,74	0,92	0,69
Туреччина	0,782	0,72	0,75	0,87
Росія	0,769	0,68	0,92	0,71
Алжир	0,746	0,72	0,63	0,89
ПАР	0,717	0,65	0,82	0,68
III група країн				
Латвія	0,704	0,72	0,88	0,51
Казахстан	0,695	0,71	0,90	0,47
Україна	0,665	0,73	0,91	0,36
Китай	0,650	0,74	0,76	0,46

* Таблиця складена за матеріалами доповіді ООН.

Природне скорочення населення України характерне практично для всіх регіонів. Більшими масштабами зменшення населення вирізнялися Чернігівська, Сумська, Луганська, Донецька, Кіровоградська та Черкаська області.

Таблиця 13

Народжуваність, смертність і природний приріст населення*, тис. чол.

Рік	1985	1990	1995	1996	1998	1999	2000	2001
Кількість народжених — разом	762,8	657,2	492,9	467,2	419,2	389,2	385,1	376,5
в т. ч. в сільській місцевості	246,5	214,3	184,5	176,1	160,5	149,8	147,1	139,2
Кількість померлих — разом	617,6	629,6	792,6	776,7	719,9	739,2	758,1	746,0
в т. ч. в сільській місцевості	284,2	272,5	316,2	315,9	294,4	299,2	301,0	295,0
Природний приріст населення — разом	145,2	27,6	-299,7	-309,5	-300,7	-350,0	-373,0	-369,5
в т. ч. в сільській місцевості	-37,7	-58,2	-131,7	-139,8	-133,9	-149,4	-153,9	-156,4

* Статистичний щорічник України в 1999 році. — К.: Техніка, 2000. — С. 379; Статистичний щорічник України в 2001 році. — К.: Техніка, 2001. — С. 353.

Природне скорочення населення України відбувається переважно в результаті зниження рівня народжуваності. У 2001 році в Україні народилося 376,5 тис. дітей, що на 8,6 тис. менше порівняно з попереднім роком. Тенденція до зниження спостерігається щодо загального коефіцієнта народжуваності (кількість народжених на 1000 чоловік населення), повікових та сумарного коефіцієнтів народжуваності, а також нетто-коефіцієнта, необхідного для відтворення населення.

Негативний вплив на народжуваність мав також стан шлюбних відносин. Динаміку зареєстрованих шлюбів та розлучень наведено в табл. 14.

Коефіцієнт шлюбності не має стійкої тенденції: в окремі роки він дещо підвищується, а потім знижується. Але привертає увагу співвідношення кількості зареєстрованих шлюбів і розлучень: при

скороченні кількості шлюбів кількість розлучень суттєво не знижується. Фахівці вважають, що соціально-економічні труднощі перешкоджають створенню й збереженню сім'ї, посилюють орієнтацію на неформальні шлюбно-сімейні відносини, про що свідчить, зокре-

Таблиця 14

Динаміка шлюбів і розлучень*

Рік	1985	1990	1995	2000	2001
Кількість зареєстрованих шлюбів	489,9	482,8	431,7	274,5	309,6
Кількість зареєстрованих розлучень	183,4	192,8	198,3	197,3	181,3

* Статистичний щорічник України, 2001 р. — К.: Техніка, 2002. — С. 352.

ма, збільшення кількості дітей, народжених поза шлюбом. Формування таких традицій у плануванні шлюбних відносин та народження дітей навряд чи доцільно визнавати суспільно прийнятним, оскільки вони є реальною передумовою загострення проблем материнства і дитинства.

На загальну демографічну ситуацію в Україні значною мірою впливає смертність. Як видно з даних табл. 13, кількість померлих має стійку тенденцію до збільшення й перевищує кількість народжених. Рівень смертності населення має значну регіональну диференціацію, що певною мірою пояснюється відмінностями статевікової структури населення.

Смертність населення слід розглядати як індикатор його здоров'я. У зв'язку з цим заслуговує на увагу аналіз причин смертності в розрізі окремих захворювань. Серед інших хвороб, що призвели до смертельних наслідків, понад 60 % припадає на захворювання систем кровообігу. Досить високий рівень смертності й від нещасних випадків, на які припадає 10 % усіх смертей. Цей показник лише на 2,8 % відстає від кількості смертей, зумовлених захворюванням новоутвореннями.

Як позитивну тенденцію в динаміці смертності варто відзначити певне скорочення дитячої смертності. Але водночас викликає занепокоєння збільшення смертності населення у працездатному віці.

Серйозною загрозою для здоров'я населення є екологічні умови, особливо в окремих регіонах. Це пов'язано з техногенною діяльністю

та віддаленими наслідками катастрофи на Чорнобильській АЕС. За даними статистики, на території, яка зазнала радіоактивного забруднення, проживає понад 2 млн чол., у тому числі близько 600 тис. дітей і підлітків. Статус постраждалих внаслідок катастрофи на ЧАЕС мають понад 3 млн чол.

Крім природного скорочення на кількість населення впливає міграція. У загальному зменшенні кількості населення частка міграційного скорочення у 2000 р. становила 11 %. Цього року в Україну прибуло 53,7, а за її межі вибуло 100,3 тис. чоловік.

В Україні також збільшується частка тих, хто прибуває з інших держав, переважно це представники азіатських та африканських країн, у тому числі біженці.

За оцінками фахівців [3], цілком реально очікувати, що в найближчі 15–20 років населення України на чверть складатиметься з емігрантів. Прискоренню цих процесів можуть сприяти постійні конфлікти в Азії, а також зміни в Європі в результаті вступу до Європейського Союзу Польщі, Словачії та Угорщини. Це зумовить суттєві зміни в етнічній та конфесійній структурі українського суспільства, що у свою чергу спричинить необхідність трансформації принципів і методів управління етнонаціональними та економічними процесами.

Важливою якісною характеристикою населення є його вік. Середній вік населення України (на 1 січня 1999 р.) становив 38 років. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. цей показник становив 38,9 року, в тому числі у чоловіків — 36,2, у жінок — 41,2 року [46, с. 398]. Найстаріше населення України в Чернігівській області (середній вік — 41 рік), наймолодше — в Закарпатській області (середній вік — 35 років).

Характерною рисою населення України на сучасному етапі є його старіння. На цей процес, з одного боку, впливає зниження народжуваності, а з іншого — збільшення середньої тривалості життя людей похилого віку. Існує кілька підходів до кількісного визначення ступеня постаріння населення. Згідно з одним з них, якщо частка людей віком 60 років і більше становить 12% і більше, таке населення вважається старим. В Україні цей показник становить 21,4 %.

Демографічне старіння є характерною рисою практично всіх розвинених країн. Вперше цей процес почався у Франції в 1870 р. Приблизно у 1901 р. поріг демографічної старості переступила Швеція, в 1931 р. — Великобританія, в 1937 р. — Німеччина. У сучас-

них умовах найбільш інтенсивно постаріння населення відбувається у країнах Західної Європи та США.

У 90-х роках у багатьох країнах світу частка населення віком 60 років і більше в загальній його кількості перевищила 20 %. У країнах, що розвиваються, цей показник дорівнює 2–3 %. За оцінками експертів ООН, тенденція до підвищення частки людей похилого віку буде характерною і для населення світу в цілому, хоча й на віддаленішу перспективу. Передбачається, що в 2025 р. цей показник становитиме 14 %.

У цьому контексті багато дослідників зазначають, що з постарінням населення пов'язано виникнення низки соціально-економічних, соціально-психологічних, морально-соціальних, етичних та інших проблем. До найважливіших з них слід зарахувати ускладнення структури робочої сили, збільшення економічного навантаження (кількість непрацевдатних на одного працевдатного), зміни в рівні та характері споживання тощо.

Аналіз статевої структури населення України свідчить про постійне переважання кількості жінок над кількістю чоловіків. Таку ситуацію фахівці пояснюють меншою тривалістю життя чоловіків, вищою їх смертністю, війнами та міграцією. Останнім часом, починаючи з 1996 р., переважання кількості жінок над кількістю чоловіків в абсолютному виразі набула тенденції до збільшення (хоча й незначного). Так, на кожну 1000 жінок кількість чоловіків становила: в 1996 р. — 872, у 1997 р. — 871, у 1998 р. — 870, у 1999 р. — 869, у 2000 р. — 868, у 2001 р. — 861 чол. Ці характеристики використовуються у сфері планування трудових ресурсів, зайнятості, при розробці демо-економічних показників, прийнятті відповідних рішень стосовно організації та управління господарством.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. В чому полягають особливості динаміки кількості населення світу?
2. Основні підходи до визначення сутності та значення якості населення в суспільному прогресі.
3. Сутність та призначення показника «індекс людського розвитку».
4. Основні риси сучасних демографічних процесів в Україні.

РЕГУЛЮВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Послідовна зміна таких демографічних процесів, як народжуваність і смертність, є основою безперервного оновлення поколінь людей, або відтворення населення. Але на сучасному етапі розвитку демографічної науки утвердився дещо ширший погляд на відтворення населення, згідно з яким крім природного його руху враховуються просторовий (міграція) та соціальний (зміна соціальних структур, соціальна та професійна мобільність) рухи [12].

У процесі історичного розвитку дедалі більше усвідомлювався тісний взаємозв'язок демографічних та соціально-економічних процесів. Дослідженню цих проблем були присвячені праці багатьох учених різних часів і країн. У результаті утвердилась думка, закріплена в Енциклопедичному словнику: «відтворення населення зазнає значного впливу інших сторін відтворення суспільства (відтворення відносин, соціальних структур, культурних цінностей та норм тощо) і найпомітніше впливає на них. У процесі такої взаємодії формуються об'єктивні вимоги до всіх процесів життєдіяльності суспільства, в тому числі й до відтворення населення» [25, с. 57]. Тобто демографічні процеси, що відбуваються в населенні, зумовлюються певними соціальними, економічними та іншими чинниками. З іншого боку, так звані демографічний чинник, характер, масштаби й інтенсивність його змін призводять до тих чи інших економічних, соціальних, екологічних наслідків. Такий взаємовплив і взаємозв'язок можна розглядати як результат самоорганізації (самоуправління) суспільної системи.

У зв'язку з цим видається правомірним, поряд з регулюванням соціально-економічного розвитку, говорити про регулювання демографічних процесів. Останнє слід розуміти як цілеспрямований, науково обґрунтований вплив на народжуваність, смертність, шлюбність, міграцію тощо, який може мати прямий або опосередкований характер. При цьому необхідно враховувати системи соціальних, економічних законів, а також загальнометодологічні та специфічні принципи демографічного розвитку.

Основна методологічна складність регулювання означених процесів полягає в тому, що кожен з них зазнає впливу значної кількості чинників. До того ж наслідки такого впливу можуть бути значно віддалені в часі.

Складність розробки механізмів регулювання демографічних процесів насамперед можна пояснити недосконалістю методологічної бази. Адже в рамках концепції демографічного переходу ще не сформувалася загальновизнана конструкція, за допомогою якої можна було б пояснити конкретні історичні типи соціальної детермінації демографічної поведінки, а відтак і структуру та умови формування типів відтворення населення [25, с. 112].

Термін «демографічний перехід» у демографічній літературі був запропонований американським демографом Ф. Ноутстайном у 1945 р. й означає концепцію зміни типів відтворення населення*. Основна теза цієї концепції полягає в тому, що рівні народжуваності та смертності обумовлюються не біологічними законами, а соціальними умовами. До того ж у процесі історичного розвитку типи відтворення населення** зазнають глибоких якісних змін. Останні проявляються в утвердженні нових типів демографічних і сімейних відносин, формуванні нових цінностей у сфері культурних та моральних орієнтирів, норм демографічної поведінки. Суттєві зміни відбуваються також у традиційних нормах регулювання відносин статей, у сім'ї, ставлення до дітей, людей похилого віку, чужого та власного здоров'я.

Регулювання демографічних процесів — одна з функцій державного управління, зміст і напрямки якої відображає демографічна політика.

«Демографічна політика — цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення, система цілей та засобів їх досягнення. У широкому розумінні демографічна політика іноді ототожнюється з політикою народонаселення, у вузькому — розглядається як одна із складових, поряд з регулюванням умов зайнятості й праці, а також рівня життя та соціального забезпечення населення» [25, с. 101].

Заходи демографічної політики можуть спрямовуватись на населення країни в цілому або окремих її регіонів, на певні соціально-демографічні групи, когорти населення, а також на сім'ї конкретних типів чи стадій життєвого циклу.

---

* Розробка першої концепції демографічного переходу припадає на 1909–1934 рр. Тоді французький демограф А. Ландрі використовував термін «демографічна революція».

** Тип відтворення населення — це властива певному етапу суспільного розвитку єдність інтенсивності демографічних процесів (смертності, шлюбності, народжуваності) та механізмів їх соціального регулювання.

Конкретний зміст заходів демографічної політики, її цілі, тенденції та перспективи базуються на аналізі динаміки демографічної ситуації в регіоні.

В узагальненому вигляді демографічна політика визначає на довгострокову перспективу бажаний режим відтворення населення, тобто передбачає збереження або зміну тенденцій динаміки чисельності й структури населення, народжуваності, смертності, сімейного складу, розселення, внутрішньої та зовнішньої міграції, якісних характеристик населення. Основними напрямками демографічної політики є «створення умов для поєднання батьківства з активною професійною діяльністю, зниження захворюваності та смертності, збільшення тривалості життя, покращання якісних характеристик населення, регулювання міграційних процесів, урбанізації та розселення населення, державна допомога сім'ям з дітьми, соціальна підтримка інвалідів, людей похилого віку, непрацевлаштованих та ін.» [25, с. 101]. Ці напрямки демографічної політики мають бути узгоджені з такими сферами соціальної політики, як зайнятість, регулювання доходів, освіта, охорона здоров'я, професійна підготовка, соціальне забезпечення. За характером здійснення засоби демографічної політики можна об'єднати у три групи (рис. 6).

Принциповою особливістю демографічної політики є те, що її заходи діють не безпосередньо на перебіг демографічних процесів, а опосередковано, шляхом прийняття рішень у сфері шлюбу, сім'ї, народження дітей, вибору професії, сфери зайнятості, місця проживання та ін. «Заходи демографічної політики впливають як на формування демографічних потреб, що обумовлюють динаміку демографічної поведінки, так і на створення умов для їх реалізації. Особлива складність демографічної політики як частини соціального управління полягає в необхідності враховувати й узгоджувати інтереси рівнів: індивідуальних, сімейних, групових та суспільних; локальних, регіональних, загальнодержавних; економічних, соціально-політичних, екологічних, етнокультурних; найближчих, середньострокових та довгострокових» [25, с. 102]. Ефективність демографічної політики залежить від комплексності здійснення її заходів, зорієнтованості їх на перспективу та послідовності.

Демографічна ситуація — це «стан демографічних процесів, складу та розміщення населення в будь-який певний час, найчастіше в тому чи іншому році. Розглядається стосовно країни в цілому чи окремих її частин (регіонів). Демографічна ситуація є конкретним проявом загальних тенденцій розвитку населення. Послідовність демографічних

ситуацій, що змінюють одна одну, виражає основні закономірності відтворення і розселення населення» [25, с. 445].

Для вивчення демографічної ситуації використовують дані переписів населення, вибіркового обстеження та поточного обліку демографічних показників.

Рис. 6. Засоби демографічної політики

рафічних подій. Демографічну ситуацію вивчають за допомогою методів демографічного аналізу, системи різноманітних показників (кількість населення, статеві та вікові структури, коефіцієнти народжуваності, смертності та міграції, шлюбність тощо). При аналізі демографічної ситуації необхідно дотримуватися таких принципів:

- дослідження впливу соціально-економічних чинників, що мають місце в конкретній країні чи регіоні;
- виявлення впливу змін інтенсивності демографічних процесів та впливу структурних чинників;
- комплексне використання джерел інформації та методів аналізу.

Якісна оцінка демографічної ситуації передбачає порівняння характеристик наявної демографічної ситуації, попередньої, а також тієї, яка вважається бажаною на майбутнє. Це дає змогу ґрун-

товніше визначити необхідні напрямки зміни ситуації, що, власне, є основою для вироблення ефективних заходів демографічної політики.

Крім демографічної ситуації зміст і методи регулювання демографічних процесів залежать від рівня соціально-економічного розвитку конкретної країни. Світовий досвід показує, що, залежно від характеру динаміки кількості населення конкретної країни механізм управління демографічними процесами може спрямовуватися на призупинення депопуляції або на зниження темпів надмірного збільшення кількості населення порівняно з економічним розвитком.

Як зазначалося раніше, провідним чинником змін у кількості населення є рівень народжуваності, який, на думку більшості дослідників, нерозривно пов'язаний з інститутом сім'ї та її розвитком. В літературі докладно розглядаються глобальні сімейні та демографічні зміни, обумовлені соціально-економічними змінами, ринковими, конкурентними процесами. Проте в оцінках цих загально визнаних явищ розрізняють два підходи. Згідно з першим, так званою парадигмою модернізації, здорового глузду, і позитивні, й негативні зміни сім'ї та населення розглядаються як «прояв, елемент модернізації всього суспільства».

Друга парадигма — парадигма кризи сім'ї — всі сімейні та демографічні зміни розцінює як корінні, сутнісні, атрибутивні риси індустріально-ринкової економіки. Слід зауважити, що парадигму кризи сім'ї поділяє меншість фахівців порівняно з парадигмою модернізації [22, с. 377].

З огляду на наведені тлумачення сімейно-демографічних проблем відповідно відрізняються й підходи до формування напрямків та змісту сімейно-демографічної політики.

У першому випадку мова повинна йти про усунення негативних наслідків невідповідності у ступенях «модернізації різних підсистем суспільства» або про їх компенсацію заходами адекватної демографічної політики. Прихильники другого підходу такий шлях вирішення проблеми вважають безперспективним, закликають до більш конструктивних заходів, адекватних глобальному характеру проблем трансформації сім'ї; за значимістю вони порівнюють їх з екологічними проблемами.

Результати демографічних процесів, що відбуваються нині, проявлятимуться протягом багатьох наступних десятиліть. Ця обставина потребує посилення уваги відповідних державних інститутів до ґрун-

товного аналізу й глибокого осмислення сучасних тенденцій демографічних процесів, вироблення адекватних заходів щодо їх коригування або пом'якшення можливих негативних наслідків у майбутньому, а також врахування тенденцій демографічних процесів при регулюванні інших сфер життєдіяльності населення.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу думка окремих дослідників, які вважають, що намагання будь-що змінити перебіг подій не завжди може виявитись реальним [1]. Доцільніше буде здійснення адаптивних заходів, послаблення негативних та використання можливих позитивних наслідків. Так, зокрема, автори дослідження демографічного потенціалу Росії вважають, що в жодному разі не можна змиритися з високою смертністю населення та ганебним відставанням країни щодо очікуваної тривалості життя. Жодного сенсу не мало б намагання зупинити процес старіння населення, який є притаманним демографічному розвитку всіх країн. У першому випадку «єдиною відповіддю суспільства, — пишуть вони, — може бути концентрація зусиль на боротьбі зі смертністю, щоб подолати несприятливі тенденції та досягти принаймні таких результатів, яких уже досягли десятки інших країн». У другому випадку йдеться про необхідність «своєчасного пристосування до нових умов дуже багатьох соціальних інститутів, змін у системах освіти, охорони здоров'я, професійної підготовки, пенсійного забезпечення та ін.» [1].

Вивчення зарубіжного досвіду показує, що в розвинених країнах державна політика щодо регулювання таких демографічних процесів, як народжуваність, практично офіційно не проводиться (за винятком Франції). Основною причиною є прагнення не допускати втручання в інтимне життя та релігійні переконання сімей. Частково така позиція пояснюється також невпевненістю в очікуваній віддачі фінансових витрат на можливе збільшення дітей у сім'ях. Крім того, в сучасних умовах добробут нації, могутність і престиж держави на міжнародній арені більшою мірою пов'язується не з кількістю населення, а з його якісними характеристиками — здоров'ям, тривалістю життя, рівнем освіти, професійною підготовкою тощо.

Тому з більшими чи меншими відмінностями в цих країнах розробляються й застосовуються регульовальні механізми, спрямовані на поліпшення матеріального забезпечення сімей з дітьми, із залученням до цього всього суспільства, яке має дбати про підростаюче покоління (табл. 15).

Особливості сімейної політики в окремих розвинених країнах*

№ п/п	Країна	Характер сімейної політики	Основні форми допомоги сім'ям з дітьми
1	2	3	4
1	США	Державна політика у сфері охорони материнства має вкрай обмежений характер. Відсутнє загальне федеральне законодавство у цій сфері	Допомогу працюючим жінкам у зв'язку з народженням дитини надають приватні підприємці на основі приватного медичного страхування. На всій території країни діє лише одна законодавча програма, розрахована на надання допомоги бідним сім'ям з дітьми
2	Канада	Національна демографічна політика не сформована. У країні не вживають заходів щодо впливу на народжуваність, оскільки вважають це справою індивідуального вибору. Уряд сподівається підтримувати темпи приросту населення країни (близько 2 % за рік) за рахунок імміграції	Сім'ям з дітьми надається допомога в середньому 26,9 канад. дол. на місяць на дитину. Розміри допомоги та умови її виплати залежать від віку та кількості дітей і відрізняються в різних провінціях
3	Німеччина	Політика стимулювання народжуваності практично зводиться до заходів допомоги сім'ям та охорони материнства. З 1986 року діє Закон «Про виховання дітей», який регулює надання батькам відпусток та фінансової допомоги у зв'язку з народженням дитини	З другої половини 70-х років запроваджено вищі виплати сім'ям з двома і більше дітьми: перша дитина — 50 марок, друга — 130 марок, третя — 220 марок, четверта і наступна — 240 марок на місяць. Допомога виплачується до 16 років, якщо дитина продовжує навчатись — до 27 років
4	Франція	Відкрито й офіційно проводиться політика стимулювання народжуваності. Ще у 1939 р. був прийнятий «Кодекс про сім'ю». В останні роки метою демографічної політики проголошено відновлення показників народжуваності на рівні простого або дещо розширеного відтворення	Держава забезпечує гарантований мінімум щомісячного доходу сім'ї залежно від кількості дітей. Стимулюється народження третьої та четвертої дитини. Додатково виплачується певний відсоток (9–16 %) заробітної плати на кожну дитину залежно від її віку. Практикуються одноразові виплати допомоги при народженні дитини. Діє система пільг. До допомог виплачуються надбавки, що відповідають зростанню вартості життя

1	2	3	4
5	Великобританія	Характерне негативне ставлення до стимулювання зростання кількості населення, підвищення народжуваності	Тенденції в розвитку населення, в його віковій структурі враховуються при розробці соціальної політики. Мета держави полягає в забезпеченні населення знаннями та засобами регулювання народжуваності. Існують грошові допомоги сім'ям, які признаються Міністерством соціального забезпечення, а також програма сімейного кредиту, розрахована на допомогу сім'ям з дітьми
6	Швеція	Офіційно демографічна політика не здійснюється	Послідовно розширюються соціальні пільги сім'ям з дітьми (відповідно до «Плану страхування материнства та батьківства»). Врахування інтересів сім'ї базується на кооперації профспілок з підприємцями та урядом (така практика є характерною лише для цієї країни)
7	Бельгія	Держава акцентує увагу на сімейній політиці без офіційно виражених демографічних цілей	У Бельгії створена система найбільш вагомої соціальної підтримки населення — сімейних допомог. Здійснена реформа податкової системи з урахуванням інтересів сім'ї при визначенні сум податків. Багатодітні сім'ї (з трьома та більше дітьми) мають пільги на транспорті. Діє система оплачування відпусток і разових виплат у зв'язку з народженням дитини, пільг на житло тощо
8	Нідерланди	Уряд позитивно ставиться до перспективи зниження кількості населення, вважає, що політику народонаселення слід проводити в рамках соціальної та економічної політики	У країні виплачуються допомоги на дітей віком до 16 років (якщо дитина навчається, допомога виплачується до 25 років). Діє система оплачуваної відпустки у зв'язку з народженням дитини (протягом 12 тижнів виплачується 100 % заробітку)

* Таблиця складена за даними [34].

Такі механізми реалізуються в рамках соціальної й, зокрема, сімейної політики без видимих акцентів на демографічних аспектах.

Для нашої країни проблеми зміни кількості населення і завдання щодо її регулювання насамперед пов'язані зі зниженням смертності, проблемами погіршення здоров'я й умов життєдіяльності населення.

Наукові дослідження та практика доводять, що найважливішою умовою збереження здоров'я дітей, матерів і населення в цілому, зниження смертності, а отже і поліпшення демографічного потенціалу* країни є планування сім'ї. Міжнародна організація охорони здоров'я планування сім'ї розглядає насамперед як попередження небажаної вагітності, вільний вибір кількості та часу народження дітей залежно од віку та здоров'я батьків. Спеціалісти галузі, виходячи із сучасної ситуації, вважають за необхідне активізувати, зробити більш конструктивною діяльність відповідних державних закладів та громадських організацій щодо підвищення сімейної культури населення, попередження внутрішньосімейних конфліктів та дестабілізації сім'ї. Інструментом для практичного регулювання проблем, пов'язаних з розвитком сім'ї, можуть бути відповідні програми. Прикладом такої програми в Україні є Національна програма планування сім'ї, затверджена Постановою Кабінету Міністрів у 1995 р. Основна мета програми полягає в допомозі сім'ям і окремим особам у розв'язанні питань, пов'язаних з дітородженням, збереженням здоров'я батьків і дітей, добробутом сім'ї, вибором раціональних інтервалів між народженням дітей і їх кількістю, а також дотриманням відповідальної дітородної поведінки. Досягнення мети програми передбачає вирішення широкого спектра завдань, а саме: організаційне забезпечення шляхом створення відповідних структур, безпосередні функції яких полягають у вирішенні проблем у сфері планування сім'ї; наукове забезпечення, що передбачає наукову розробку низки медичних, соціально-гігієнічних, демографічних проблем розвитку сім'ї та практичне застосування їх результатів; створення системи підготовки та підвищення кваліфікації медиків, педагогів, психологів, соціологів для роботи у сфері планування сім'ї. Особливо важливе значення має різноманітне інформаційне забезпечення населення, що сприяє підвищенню його демографічної культури, зокрема культури сімейно-шлюбних відносин, а також підготовки дітей, підлітків, молоді до сімейного життя.

У цьому контексті можна назвати також і Національну програму «Діти України», затверджену Указом Президента України. Мета цієї програми — забезпечити право кожної дитини народитися здоровою,

---

* Демографічний потенціал країни визначається як «людська» складова всіх інших її потенціалів — екологічного, культурного, військового тощо, одним із чинників, що характеризує здатність суспільства вирішувати історичні завдання. Залежить він не лише від кількості людей, а також від їхнього здоров'я, тривалості життя, мобільності, від того, як влаштоване їхнє приватне життя і як розподілені їхні соціальні ролі»

вижити і мати умови для всебічного розвитку, бути соціально та психологічно захищеною. За змістом заходів, передбачуваних програмою, та охопленням учасників-виконавців ця програма є комплексним документом і базується на положеннях Конвенції ООН про права дитини, Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей та Планом дій щодо її виконання.

Реалізація Програми «Діти України» передбачає нерозривний її зв'язок з іншими програмами, затвердженими урядом України, зокрема Довгостроковою програмою поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства, Національною програмою імунопрофілактики населення, Державною національною програмою «Освіта» (Україна ХХІ століття), Національною програмою планування сім'ї, Комплексною програмою розв'язання проблем інвалідності.

Здійснення заходів цієї Програми повинно забезпечити скорочення дитячої смертності, зниження рівня захворюваності та інвалідизації дитячого населення, поліпшення харчування дітей, покращення якості їх освіти та виховання з урахуванням індивідуальних здібностей і потреб, створення необхідних умов для соціальної адаптації та захисту інтересів дітей, нових основ соціального й правового захисту дітей та сімей з дітьми.

Запорукою реальності вирішення зазначених проблем, надзвичайно складних із різних точок зору, слід вважати вироблення регулюючих механізмів, які забезпечували б тісну взаємодію, об'єднання зусиль усіх місцевих органів державної виконавчої влади, установ та громадських організацій, що опікуються захистом прав дітей і сімей з дітьми.

Усвідомлюючи, що старіння населення є процесом закономірним і таким, що обумовлює певні наслідки, суспільство повинно враховувати їх у повсякденній практиці. Якщо йдеться про підростаючі покоління, це можуть бути певні заходи, спрямовані на забезпечення високого рівня здоров'я та освіти, тобто розробка й реалізація відповідних оздоровчих та освітніх програм. Відносне збільшення кількості населення, яке вийшло за межі працездатного віку, зумовлює необхідність посилення заходів щодо охорони здоров'я людей похилого віку та надання їм інших видів соціальної допомоги. Крім того, не менш актуальним є забезпечення продовження тривалості повноцінної трудової та соціальної активності населення.

Згідно з прогнозом населення, розробленим українськими фахівцями на період до 2026 року, найбільш вірогідно в Україні

очікувати в містах незначне збільшення навантаження населення працездатного віку непрацездатними — на 15,6 % (з 681 % у 1998 р. до 787 % на кінець прогнозного періоду, а в сільських поселеннях — зниження цього показника на 22,4 % (з 1037 % до 805 % відповідно) [50, с. 42]. Стосовно складових навантаження передбачається зменшення навантаження дітьми у всіх поселеннях, а особами похилого віку — в містах збільшення, а в селах — зменшення.

Відправними точками для розробки відповідних заходів щодо пом'якшення наслідків негативних структурних зрушень у населенні, а також вироблення механізмів здійснення цих заходів можуть бути положення демографічної політики, викладені в «Основних напрямках соціальної політики та період до 2004 року» та орієнтири щодо поліпшення природної бази трудового потенціалу, визначені в «Основних напрямках розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року».

Механізми для регулювання демографічних процесів повинні ґрунтуватися на результатах всебічного, комплексного аналізу демографічного розвитку в його соціально-економічній обумовленості та реалістичному уявленні про можливі зміни в майбутньому. На особливу увагу заслуговує адекватна оцінка демографічних наслідків економічної трансформації перехідного періоду, що має важливе значення для позитивних зрушень у демографічних процесах [49].

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Чим зумовлюється необхідність регулювання демографічних процесів?
2. Розкрити сутність демографічної політики, її цілі та засоби.
3. Поняття «демографічна ситуація». Методи та показники вивчення демографічної ситуації.
4. У чому полягають особливості здійснення демографічної політики?
5. Назвіть основні інструменти реалізації демографічної політики.
6. Особливості сімейної політики в розвинених країнах.

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ

Міграція — це просторове переміщення населення територією відносно місця проживання з перетином адміністративних меж, з поверненням до постійного місця проживання або без повернення. Міграція населення історії відома з давніх-давен. Завдяки міграції утворилися такі країни, як США, Австралія, Канада. З початку ХХ ст. почалося зменшення частки міграції у збільшенні кількості населення цих країн, хоча вона залишається ще досить значною. Так, частка міграційного приросту населення США у 80-ті роки становила 30 %, Австралії — 45 %.

Процес просторового переміщення населення характеризується багатоаспектністю, через що міграції досліджуються різними науками, зокрема соціологією, економікою, географією, статистикою, етнографією та ін.

Один із перших дослідників міграційних процесів — англійський вчений Є. Г. Равенштейн (1885 р.). На матеріалах Великобританії та Північної Америки він встановив одинадцять міграційних законів і правил. Найважливіші з них полягають у тому, що: «1) найбільше міграцій здійснюється на невеликі відстані; 2) чим більший територіальний центр, тим більшим є його притягувальний вплив; 3) кожному міграційному потоку відповідає свій контрпотік; 4) зростання великих міст більшою мірою зумовлюється міграцією населення, ніж природним приростом; 5) масштаби міграції збільшуються з розвитком промисловості та торгівлі й особливо з розвитком транспорту; 6) економічні причини міграції є визначальними» [42, с. 103].

Міграційні рухи населення характеризуються великою різноманітністю як з точки зору просторово-часових ознак, так і стосовно причин, якими вони обумовлюються, та їхніх соціально-демографічних характеристик. Тому в літературі зустрічаються різні підходи до класифікації міграційних рухів. Згідно з одним із підходів пропонується виокремити типи, види, форми, причини та стадії міграцій. Розрізняють два типи міграції населення: міжнародну (міждержавну, зовнішню) і внутрішню (внутрішньодержавну). В контексті міжнародної міграції використовують поняття імміграції та еміграції. Пер-

ший термін означає в'їзд у країну, а другий — виїзд з країни. Виходячи з цього відповідних осіб називають іммігрантами та емігрантами.

Внутрішня міграція означає переміщення населення з одного населеного пункту до іншого в межах однієї країни. Це можуть бути міграційні потоки за напрямками: місто — місто, село — село, село — місто, місто — село.

Обидва типи міграції залежно від часу перебування в місці в'їзду охоплюють такі види:

Переселення — «поділяється на незворотну міграцію, пов'язану із зміною постійного місця проживання і часто зі зміною громадянства, та постійно-тимчасову міграцію, обмежену певним часовим періодом на новому місці (в новій країні), інколи досить тривалим (за визначенням ООН, «довготерміновими» (постійними) мігрантами вважаються люди, які виїхали на термін 1 рік і більше)» [42, с. 104].

«Сезонні міграції» здійснюються на термін кілька місяців, але не більше року зі зворотним обов'язковим поверненням на місце постійного проживання. Як правило, сезонна міграція відбувається з метою тимчасової роботи в галузях із сезонним ритмом потреб у робочій силі: сільське господарство в періоди посівних та збиральних робіт, рибальство, сфера послуг, будівництво та ін. Своєрідним різновидом (формою) сезонної міждержавної міграції є кочівництво, яке було значно поширене у світі в минулому і збереглося дотепер переважно у Західній Африці й на Близькому Сході...

Маятникова (човникова, прикордонна) *міграція* — це щоденний (рідше щотижневий) переїзд з місця постійного проживання до місця роботи чи навчання в іншому населеному пункті» [42, с. 105].

Окремим видом міграції є епізодична, тобто переміщення населення, пов'язані з діловими поїздками, відпочинком тощо. Такі переміщення, як правило, нерегулярні і можуть здійснюватись в різних напрямках.

Своєрідним сучасним видом міграції є *вимушена міграція*. Такі переміщення населення обумовлюються переважно політичними та екологічними причинами.

«У зовнішній міграції вирізняють ще один особливий вид — нелегальну (незаконну, підпільну) міграцію. При цьому нелегальні мігранти — це особи, які в пошуках роботи в'їжджають в іншу країну як нелегально (наприклад, із Мексики до США незаконно перетинають кордон близько 1 млн чол. щорічно), так і на законних підставах (за приватними запрошеннями, як туристи тощо) з перехо-

дом на незаконне становище та нелегальне працевлаштування. З другої половини 70-х років спостерігається небувале збільшення кількості нелегалів. Визначити реальні розміри цієї міграції практично неможливо» [42, с. 105].

За формою міграційні рухи поділяються на суспільно-організовані й неорганізовані. Перші здійснюються за підтримки держави або різних громадських структур. Неорганізовані переміщення сприяння з боку держави не мають.

Міграційні рухи населення можна класифікувати також за причинами. Основними причинами є економічні, соціальні, культурні, політичні, етнічні (національні), релігійні, расові, військові, демографічні (об'єднання сімей).

Найбільш поширеною є економічна причина міграції, що пов'язано з пошуками нового місця роботи (в іншому регіоні країни або за її межами). Слід зазначити, що й ті мігранти, які переміщуються на нові території з інших причин (політичних, етнічних тощо) і мають працездатний вік, теж поповнюватимуть ринок праці в приймаючій країні.

Особливе місце серед причин міграції населення належить якості навколишнього природного середовища, яка є однією з визначальних умов якості життя та стану здоров'я населення. Численні дослідження доводять тісний зв'язок захворюваності населення із забрудненням природного середовища та вплив останнього на територіальні переміщення населення. Проте розрізненість таких досліджень і відмінності в методичних підходах перешкоджають їх широкому практичному використанню.

У науковому аналізі процес міграції поділяють на три стадії, які відрізняються своїм характером. Перша стадія — це «прийняття рішення мігрувати, правильність якого, якщо воно відбувається в умовах вільного вибору, а не шляхом примусу чи насильно, значною мірою залежить від всебічної правдивості інформації про нове місце, де потрібно буде жити і працювати, а також про шляхи переміщення. Друга — це безпосереднє територіальне переміщення, яке може здійснюватися завдяки державі та різним громадським структурам або виключно самостійно за рахунок власних коштів і можливостей, на свій страх і ризик. Третя — це стадія адаптації, або приживання, мігрантів до нового місця проживання та працевлаштування і відповідно їх ефективної роботи» [42, с. 106].

Спеціальні дослідження закономірностей міграційних рухів населення на різних етапах розвитку суспільства (від доіндустріального

(аграрного) до постіндустріального) виявили відмінності в інтенсивності й напрямках цих рухів. Була сформульована так звана концепція «міграційного переходу» (автор В. Зелінський). Згідно з цією концепцією, в міру змін у соціальному та економічному розвитку в міграції спостерігається п'ять етапів (табл. 16).

Наведена модель дає лише загальне уявлення про розвиток міграційного руху як складової загального суспільного розвитку. Стосовно окремих країн він може значно відрізнятись за тривалістю конкретних етапів і формами міграційного руху.

Таблиця 16

Етапи розвитку міграцій населення [42, с. 108]

Період розвитку суспільства	Етап розвитку міграції	Характеристика міграційних рухів
Доіндустріальний (початковий) період	Перший етап	Міграційні рухи обмежені. Незначні переміщення людей на невеликі відстані
Початок «демографічного вибуху»	Другий етап	Міграція із села в місто. Колонізація нових земель. Збільшення переміщень на великі відстані (часто у формі еміграції). Загальне посилення міграції. Розвиток сезонних міграцій
	Третій етап	Збереження переміщень із села в місто. Прискорюється міграція між містами. Еміграція дещо скорочується. В цілому міграція посилюється, її види взаємодоповнюються
Високий ступінь технологічного розвитку	Четвертий етап	Міграція із села в місто зберігається на незначному рівні. Незворотна міграція висока, особливо у внутрішніх міжміських переселеннях. Починає розвиватися зворотний міграційний рух з міста в село (приміські території). Зберігається імміграція некваліфікованих робітників і висококваліфікованих фахівців, але переважно за рахунок функціонування міжнародних корпорацій
Гіпотетична стадія розвитку суспільства майбутнього	П'ятий етап	Характерна переважна міжміська міграція переміщення із міста в село. Зберігається міждержавна міграція. Посилення контролю з боку держави

Міграції суттєво впливають на демографічну ситуацію. Вони тісно взаємопов'язані з відтворенням населення. «Міграційна рухливість детермінована певними подіями життєвого циклу людини, наприклад, закінченням навчального закладу, початком або завер-

шенням трудової діяльності, службою в армії тощо. Демографічний цикл — укладання шлюбу, народження дітей, припинення шлюбу та інші події — становить важливу частину життєвого циклу. Тому демографічні параметри — статеві-вікова структура, шлюбний стан, кількість дітей у сім'ї та їхній вік — помітно впливають на міграційні процеси, вони є одним з істотних критеріїв виокремлення груп населення у вивченні міграцій» [33, с. 106].

Міграційні потоки впливають і на трудові ресурси, на ситуацію на ринку праці. Крім кількісних змін вони обумовлюють обмін трудовими навичками, досвідом та знаннями, сприяють розвитку особистості. У процесі міграції формується певне розміщення трудових ресурсів на конкретній території, змінюючи тим самим співвідношення попиту і пропозиції робочої сили.

Характер впливу міграції на демографічну ситуацію і трудові ресурси визначається кількісним та якісним складом мігрантів. Наслідки міграції населення слід оцінювати з позицій випускаючої (сторона виїзду) та приймаючої (сторона в'їзду) сторін.

Важливе значення з точки зору впливу на трудовий потенціал має професійно-кваліфікаційна та статево-вікова структура мігрантів. Наприклад, з одного боку, виїзд фахівців за кордон (на постійне чи тривале перебування) має позитивні наслідки, оскільки у країні, яку вони залишають, звільняються робочі місця, що дуже важливо за умов безробіття. З іншого боку, це має негативні наслідки через те, що свій творчий потенціал висококваліфіковані спеціалісти реалізують в іншій країні, тим самим збільшуючи національне багатство останньої. За даними багатьох вчених США, численні дослідження та розробки наукових програм значною мірою здійснювалися за участі емігрантів з країн СНД.

За даними статистики, в Україні кількість мігрантів становить близько 5 млн чол., в тому числі 70–90 % — працездатне населення. За часовою ознакою близько третини загальної кількості мігрантів припадає на постійних, половина — на тимчасових і приблизно п'ята частина — на маятникових.

Певне уявлення про міграцію населення України дають матеріали, наведені в табл. 17.

Характерно, що починаючи з 1994 р. в Україні спостерігається негативне сальдо міграції, причому перевищення кількості вибулих над кількістю прибулих відбувалося практично в усіх регіонах України. Але найбільші показники негативного сальдо міграції були в До-

Таблиця 17

Сальдо міграції населення України та окремих регіонів за 1990–2000 рр. *

тис. чол.

Регіони України	1990 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.	1995 р.	2000 р.
Разом в Україні	79,3	288,1	49,6	-143,2	-94,8	-46,6
Автономна Республіка Крим (включаючи м. Севастополь)	37,0	39,5	18,9	-5,0	-2,6	-2,2
Вінницька	-7,3	10,6	3,2	-3,4	-1,0	-0,8
Волинська	1,4	3,0	0,8	-2,8	-2,0	-1,5
Дніпропетровська	7,9	28,7	4,0	-12,1	-8,9	-4,0
Донецька	14,3	36,4	-1,6	-24,7	-17,7	-4,7
Житомирська	-26,6	9,6	-0,6	-6,8	-5,3	-1,0
Закарпатська	-1,7	2,6	-0,7	-2,3	-2,3	-1,3
Запорізька	7,0	12,7	2,6	-4,5	-2,8	-3,8
Івано-Франківська	3,9	4,8	1,1	-1,1	-0,8	-0,3
Київська (без м. Києва)	0,2	7,0	-0,7	-4,7	-2,6	-0,5
Кіровоградська	7,1	8,5	2,0	-2,2	-1,9	-1,5
Луганська	6,0	20,3	-2,6	-18,7	-13,3	-2,0
Львівська	0,3	0,5	-2,2	-8,0	-6,6	-1,7
Миколаївська	4,4	10,6	3,6	-3,8	-2,1	-1,4
Одеська	-3,0	9,4	-3,0	-8,9	-4,2	-0,2
Полтавська	4,5	15,8	7,3	0,5	0,4	-0,5
Рівненська	-2,7	3,6	1,1	-2,3	-1,8	-1,3
Сумська	3,3	9,2	3,0	-2,1	-1,6	-2,2
Тернопільська	1,8	3,3	1,1	-0,6	-0,3	-0,4
Харківська	2,9	0,2	-4,1	-11,0	-8,4	-3,8
Херсонська	6,5	10,4	2,4	-3,6	-4,0	-3,0
Хмельницька	-1,2	9,1	3,6	-1,8	-1,0	-1,4
Черкаська	2,5	10,8	3,0	-2,2	-1,7	-1,8
Чернівецька	-3,4	7,9	0,1	-1,7	-1,5	-0,9
Чернігівська	-1,2	5,2	2,7	-3,9	-3,3	-0,6
м. Київ	10,0	2,6	3,4	-2,7	4,1	-4,0
м. Севастополь	5,8	4,8	1,2	-3,0	-1,6	-0,2

нецькій та Луганській областях. У подальшому тенденція негативно-го сальдо зберігалася, але кількісно в 2000 р. порівняно з 1995 р. воно скоротилося вдвічі.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Сутність міграційного руху населення.
2. Підходи до класифікації міграцій.
3. Етапи розвитку міграцій населення.
4. Вплив міграцій на демографічну ситуацію та ринок праці.
5. Міграції населення в Україні.

---

* Статистичний щорічник України за 1995 р. — К.: Техніка, — 1996. — С. 57;
Статистичний щорічник України за 2000 рік. — К.: Техніка, 2001, — С. 337.

СТИСЛИЙ СЛОВНИК ДЕМОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Аналіз демографічний — вивчення процесів зміни поколінь та чинників, які на них впливають.

Відтворення населення — постійне оновлення поколінь населення в результаті народжуваності та смертності, а також міграції населення.

Вік — період від народження людини до певного моменту в її житті. В демографії під віком розуміють повну кількість років в останній день народження.

Вікова структура населення — розподіл населення за різними віковими групами (наприклад, 0–14 років, 15–59 років).

Віково-статева піраміда — графічне зображення розподілу людей за віком та статтю. Це двостороння діаграма, на якій кількість людей кожної вікової групи (в розрізі статей) зображена горизонтальними смугами в одному масштабі.

Віково-статева структура населення — абсолютна кількість або частка населення, яка припадає на кожну віково-статеву групу.

Гіпотетична (умовна) когорта — умовна сукупність людей, протягом життя якої інтенсивність демографічних процесів (народжуваності, смертності, шлюбності та ін) приймається на рівні існуючої на певний календарний період.

Демографічна криза — різке погіршення розвитку народонаселення, зумовлене, зокрема, процесом депопуляції.

Демографічна політика — цілеспрямована діяльність державних та інших соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення.

Демографічна статистика — сукупність статистичних методів, які використовуються в аналізі демографічних процесів.

Демографічні індекси — показники, що характеризують інтенсивність демографічного процесу в певному населенні порівняно з іншим населенням, яке взято за еталон.

Депопуляція — систематичне зменшення кількості населення, як правило, внаслідок скорочення народжуваності до вкрай низького рівня.

Довжина покоління — середній інтервал часу, який розділяє покоління батьків і дітей.

Індекс «розвитку людського потенціалу» — включає показники середньої тривалості очікуваного життя, рівня освіти дорослого населення та реального ВВП на душу населення. Розроблений у рамках

Програми розвитку ООН в 1990 р. як інструмент оцінки ефективності соціально-економічних програм, визначення пріоритетів соціально-демографічної політики.

Інтенсивність міграції — характеристика її частоти в межах територіально-демографічних груп, яка є відношенням кількості мігрантів (прибулих і вибулих) до середньої кількості населення за певний період.

Коефіцієнт шлюбності — відношення кількості всіх зареєстрованих шлюбів за певний період до середньої кількості населення за цей період.

Очікувана тривалість життя — найбільш узагальнена характеристика сучасного рівня смертності в кожному віці.

Поздовжній метод — метод реального покоління, при якому демографічні процеси описуються й аналізуються в реальних когортах.

Поперечний аналіз — метод умовного або гіпотетичного покоління.

Реальне покоління — сукупність людей, що народились одночасно (когорта), або сукупність ровесників.

Репродуктивна поведінка — система дій та відносин, що визначають народження або відмову від народження дитини.

Розселення населення — процес розподілу та перерозподілу населення на території, що охоплює розміщення населення, функціональні територіальні взаємозв'язки населених пунктів та міграції населення.

Середній вік — характеристика вікової структури населення. Обчислюється як середня арифметична величина шляхом ділення загальної кількості людино-років (суми добутків значень віку на кількість населення у відповідному віці на загальну кількість населення).

Старе населення — узагальнена характеристика вікової структури населення, в якій, за класифікацією ООН, частка осіб у віці 65 років і більше перевищує понад 7 %.

Старіння населення — збільшення частки людей похилого віку (60 років і більше) у загальній кількості населення.

Тип відтворення населення — категорія, яка відображає сукупність найважливіших якісних характеристик відтворення населення. Вирізняють два основні типи відтворення населення — традиційний (з високою народжуваністю та смертністю) і сучасний (з низькою народжуваністю та смертністю).

Шлюб — форма відносин між чоловіком і жінкою, які санкціонуються та регулюються державою, церквою, суспільством загалом.

Шлюбність — процес утворення шлюбних пар у населенні.

Список використаної та рекомендованої літератури

---

1. *Аналитические обзоры* Центра комплексных социальных исследований и маркетинга. — Сер. «Социология». — 1996. — Вып. 56.
2. *Архангельский В. Н.* Демографическая политика: цели, принципы, приоритеты. — Саранск, 2000.
3. *Афанасьев И.* Кем будут управлять украинские лидеры в XXI веке? // Персонал. — 2001. — № 2.
4. *Брисов В. А.* Демография: Учебник для вузов. — М., 1999.
5. *Валентей Д. И., Кваша А. Я.* Основы демографии. — М., 1989.
6. *Валентей С., Нестеров Л.* Человеческий потенциал: новые измерения и новые ориентиры // Вопр. экономики. — 1999. — № 2.
7. *Власюк О. С., Прирождов С. І.* Индекс людського розвитку: досвід України. — К., 1995.
8. *Гозулов А.* Перепись населения России 1999 года // Вопр. статистики. — 1997. — № 3.
9. *Демографические процессы и их закономерности* / Под ред. Д. И. Валентея. — М., 1991.
10. *Демографическое развитие и становление рынка труда Республики Беларусь: Сб. трудов.* — Минск, 1996.
11. *Демография: настоящее и будущее.* — Саранск, 2000.
12. *Демография. Современное состояние и перспективы развития* / Под ред. Д. И. Валентея. — М., 1997.
13. *Жилкина Т.* Семейная политика и формы помощи семье. Зарубежный опыт // Международная экономика и международные отношения. — 1994. — № 1.
14. *Закон України «Про Всеукраїнський перепис населення» від 19 жовтня 2000 р.*
15. *Злоказов И. А.* Демографическая ситуация и демографическая политика в ФРГ. — М., 1989.
16. *Котлер Ф.* Основы маркетинга. — М., 1992.
17. *Кузнецова Е. В.* Индекс человеческого развития и тенденции его изменения в России и зарубежных странах // Вопр. статистики. — 1999. — № 2.
18. *Курило І. О.* Про демоекономічну оцінку трудового потенціалу населення та деякі проблеми його відтворення в сучасних умовах // Зайнятість та ринок праці. — К., 1998 — Вип. 7.
19. *Курс демографии* /Под. ред. А. Я. Боярского. — М., 1985.

20. *Либанова Е. М.* Ринок праці: соціально-демографічні аспекти. — К., 1996.
21. *Либанова Э. М.* Продолжительность жизни населения (опыт комплексного регионального исследования). — К.: Наук. думка, 1991.
22. *Медков В. М.* Демография: Для студ. вузов. — Ростов н/Д: Феникс, 2002.
23. *Міграційні* процеси в сучасному світі. Світовий, регіональний та національний виміри / За ред. Ю. Римаренка. — К.: Довіра, 1998.
24. *Мірко Н.* Трансформація демографічних процесів // Україна: аспекти праці. — 1998. — № 7.
25. *Народонаселение: Энциклопедический словарь*/Ред. кол. А. Я. Кваша, Г. Г. Меликьян, А. А. Ткаченко и др. — М.: Большая рос. энцикл., 1994. — 640 с.
26. *Народонаселение.* Современное состояние научного знания. — М.: МГУ, 1991.
27. *Осколкова О.* США: изменения в сфере семейно-брачных отношений // Международная экономика и международные отношения. — 1993. — № 6.
28. *Основи державної міграційної політики України.* — К., 1994.
29. *Основні напрямки розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року:* Схвалено указом Президента України від 3 серпня 1994 р.
30. *Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року:* Схвалено указом Президента України від 24 травня 2000 р.
31. *Пирожков С. И.* Трудовой потенциал в демографическом измерении. — К., 1992.
32. *Пирожков С. И., Лакіза-Сачук Н.* Україна в демографічному вимірі: минуле, сучасне, майбутнє. — К., 1995.
33. *Прибиткова І. М.* Основи демографії. — К.: АртЕК, 1998.
34. *Привалова Н. Н., Руцкая М. В., Марченко Н. И.* Опыт регулирования демографических процессов в зарубежных странах / Демографическое развитие и становление рынка труда Республики Беларусь: Сб. науч. трудов. — Минск, 1996.
35. *Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року* // Уряд. кур'єр. — 2002 р. — № 244.
36. *Римашевская И. М.* О методологии определения качественного состояния населения // Демография и социология. — Вып. 6. — Качество населения. — 2001. — № 2.

37. Романюк А. Демографічний прогноз як передбачення, моделювання і перспективний аналіз // Економіка України. — 1993. — № 11.
38. Саградов А. А. Модель розвитку населення // Российский экономический журнал. — 1992. — № 7.
39. Самуэльсон П. Економіка, — М., 1992. — Т. II.
40. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 21–22.
41. Сови А. Общая теория населения. — М.: Прогресс, 1997 — Т. II.
42. Современная демография: Учеб. пособие / Под ред. А. Я. Кваши, В. А. Ионцева. — М., 1995.
43. Солозуб О. П. Продуктивність економіки: регіональні аспекти. — К.: Знання, 1998. — Р. 4.1. Демотрудовий потенціал в регіонах.
44. Сорокин П. Современное состояние России // Новый мир. — 1992. — № 4.
45. Социально-демографическая политика в развитых странах Запада. — М., 1992.
46. Стативно-віковий склад населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К.: Держкомстат України, 2003.
47. Статистичний щорічник України за 2001 рік. — К.: Техніка, 2002.
48. Стеценко С. Г., Швець В. Г. Статистика населення: Підруч. для вузів. — К.: Вища шк., 1993.
49. Стешенко В. С. Демографічна криза в Україні: проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії. — К., 2001.
50. Стешенко В., Рудницький О. Демографічні перспективи України до 2026 року. — К., 1999.
51. Чуйко Л. В. До концепції демоекономічного розвитку сім'ї в контексті реформування економіки // Демоекономічні дослідження. — К., 1995.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Загальна теорія народонаселення – теоретична основа демографії	5
Розділ 2. Система демографічних наук	13
Розділ 3. Демографічний аналіз	23
Розділ 4. Джерела інформації про народонаселення	36
Розділ 5. Демографічне прогнозування	48
Розділ 6. Сім'я як об'єкт демографії	59
Розділ 7. Взаємозв'язок демографічного та соціально-економічного розвитку	68
Розділ 8. Сучасні тенденції демографічного розвитку	77
Розділ 9. Регулювання демографічних процесів	88
Розділ 10. Міграція населення	99
Стислий словник демографічних термінів	106
Список використаної та рекомендованої літератури	108

The Manual highlights the main subcourses of the population science: the essence of the general population theory as a theoretical basis of demography; the demographical discipline and the system of population sciences; the sources of information on population; the indices of population dynamics and composition; the population analysis and demographic prediction; the demographic problems of family development and demographic variables of economic development; lines of the population policy; practical use of demographic data in business, marketing and so on.

The Manual is meant to be intended for the students who study economic, psychological and social disciplines, as well as for those who are concerned with problems related to the population science.

Навчальне видання
Дорошенко Лідія Степанівна
ДЕМОГРАФІЯ
Навчальний посібник

Educational edition
Doroshenko, Lidiya S.
POPULATION SCIENCE
Educational manual

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактор *Л. М. Ліщинська*
Коректор *Л. Г. Бурлакіна*
Комп'ютерне верстання *Л. М. Пославська*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 25.11.04. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 6,51. Обл.-вид. арк. 6,9. Тираж 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Друкарня ТОВ "Видавництво "Телесик"
04057 Київ-57, вул. І. Шевцова, 1, оф. 411